

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*Ο Κολοσσός του Μαρουσιού στην Ελλάδα: Η υποδοχή του Henry Miller και του έργου του
από την ομάδα των Νέων Γραμμάτων*

Σαρρή Σταματία

Βόλος, 2024

Εποπτεύουσα:

Εμμανουέλα Κάντζια

Επίκουρη Καθηγήτρια,
Τμήμα Γλωσσικών και Διαπολιτισμικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τριμελής Επιτροπή Αξιολόγησης:

Ελένη Αναστασάκη

Επίκουρη Καθηγήτρια
Τμήμα Γλωσσικών και Διαπολιτισμικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Εμμανουέλα Κάντζια

Επίκουρη Καθηγήτρια
Τμήμα Γλωσσικών και Διαπολιτισμικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Σπυρίδων Κιοσσές

Αναπληρωτής Καθηγητής
Τμήμα Γλωσσικών και Διαπολιτισμικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Πνευματικά Δικαιώματα

Copyright [Σταματία Σαρρή, 2024]

Η έγκριση της Πτυχιακής εργασίας από το Τμήμα Γλωσσικών & Διαπολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας δεν δηλώνει απαραίτητως την αποδοχή των απόψεων της συγγραφέως.

Υπεύθυνη Δήλωση

Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας αυτής της Πτυχιακής Εργασίας και ότι κάθε βοήθεια που προσφέρθηκε στη συγγραφή της αναγνωρίζεται και αναφέρεται στο κείμενο. Επιπλέον, αναφέρονται όλες οι βιβλιογραφικές πηγές που αξιοποιήθηκαν, πρωτογενείς και δευτερογενείς, είτε η συμβολή τους παρατίθεται επακριβώς ως απόσπασμα είτε ως παράφραση.

Περίληψη

Η εργασία αυτή εξετάζει τις ιδιαιτερότητες και καινοτομίες του ταξιδιωτικού αφηγήματος *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού*, καθώς και την υποδοχή του ίδιου και του συγγραφέα του, Αμερικανού Χένρυ Μίλερ, από την Γενιά του '30. Αρχικά παρουσιάζονται τα πρώτα χρόνια της σταδιοδρομίας του Αμερικανού συγγραφέα στην Αμερική, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας και η σχέση του με τον πολιτισμό και τις αξίες της πατρίδας του που διαμόρφωσαν τη ματιά του απέναντι στην Ελλάδα και τους Έλληνες. Στην συνέχεια, το έργο τοποθετείται στο πλαίσιο της παράδοσης της περιηγητικής και ταξιδιωτικής λογοτεχνίας και των τόπων που συναντάμε σε αυτήν, με αναφορά ιδίως στην έννοια του οριενταλισμού όπως την πραγματεύεται ο Σαΐντ. Παράλληλα, εξετάζεται η σημασία της ιστορικής συγκυρίας του ταξιδιού. Επισημαίνεται έτσι η εξωστρέφεια της Γενιάς του '30 στο πλαίσιο της οποίας θα πρέπει να θεωρηθεί η υποδοχή του Μίλερ από τους διανοούμενους που συνάντησε στο ταξίδι του στην Ελλάδα. Η ανάλυση του ίδιου του έργου επικεντρώνεται στο ενδιαφέρον του Μίλερ για το σύγχρονο πρόσωπο της Ελλάδας και των Ελλήνων, που του επιτρέπει να διαφοροποιηθεί από παλαιότερους περιηγητές και ταξιδιώτες που εστίαζαν περισσότερο στην ιστορία και τα μνημεία της Ελλάδας. Όσον αφορά την υποδοχή του Μίλερ από τη Γενιά '30, και κυρίως τον ευρύτερο κύκλο των *Νέων Γραμμάτων*, εξετάζονται σε μεγαλύτερο βάθος οι σχέσεις του με τον Σεφέρη και τον Γκίκα, όπως αυτές αποτυπώνονται σε ημερολογιακά και επιστολικά κείμενα. Σχολιάζεται τέλος η δεξίωση του ίδιου του έργου στην Ελλάδα ή από Έλληνες λογίους τα πρώτα χρόνια μετά την κυκλοφορία του. Οι ευνοϊκές, στην πλειονότητά τους, κρίσεις για αυτό φανερώνουν ότι οι Έλληνες αναγνώστες αναγνωρίζουν τη σημασία του έργου για την προώθηση μιας νέας εικόνα της σύγχρονης Ελλάδας. Παράλληλα ωστόσο εκφράζονται αμφιβολίες και επιφυλάξεις όσον αφορά την αντικειμενικότητα και αντιπροσωπευτικότητα της εικόνας αυτής.

Abstract

This thesis examines the peculiarities and innovations of the travel narrative *The Colossus of Maroussi*, as well as the reception of it and its author, the American Henry Miller, by the Generation of the Thirties. Initially, the first years of the American writer's career in America are presented, his special character and the relationship with culture and values of his motif which shaped his view of Greece and the Greeks. Then, the narrative is placed in the context of the pilgrimage and travel writing and the places we find in it, with reference to the concept of orientalism as discussed by Said. At the same time, the importance of the historical context of the travel will be examined. The extroversion of the Generation of the Thirties is highlighted, in the context of which Miller's reception by the intellectuals he met on his travel to Greece should be considered. The analysis of the narrative itself focuses on Miller's interest in the modern face of Greece and the Greeks, which allows him to differentiate himself from earlier explorers and travelers who focused more on the history and monuments of Greece. Regarding Miller's reception by the Generation of the Thirties, and especially the wider circle of *Nea Grammata*, his relations with Seferis and Ghikas, as they are reflected in diaries and correspondences, are examined in greater depth. Finally, the reception of the narrative itself in Greece or by Greek scholars in the first years after its release is being commented. The mostly favorable reviews of it show that Greek readers recognize the importance of the narrative in promoting a new image of modern Greece. At the same time, however, doubts and reservations are expressed regarding the objectivity and representativeness of this image.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	7
Κεφάλαιο 1: Ένας Αμερικανός τυχοδιώκτης στην Ελλάδα.....	9
Κεφάλαιο 2: Ο Μίλερ στο πλαίσιο της δυτικής παράδοσης περιηγητισμού και ταξιδιωτικής λογοτεχνίας.....	12
2α. Η τάση του οριενταλισμού και τα στερεότυπα της περιηγητικής λογοτεχνίας	12
2β. Η νέα ματιά: Σύγχρονοι Έλληνες	18
Κεφάλαιο 3: Η υποδοχή του Miller και του Κολοσσού από τη Γενιά του '30	25
3α. Η εξωστρέφεια της Γενιάς του '30.....	25
3β. Οι Έλληνες επιστολογράφοι του Μίλερ: Σεφέρης και Γκίκας	31
3γ. Κριτική για τον Κολοσσό του Μαρουσιού	41
Συμπεράσματα	49
Βιβλιογραφία	51

Εισαγωγή

Ο *Κολοσσός του Μαρουσιού*, ένα έργο γραμμένο από τον Χένρυ Μίλερ, Αμερικάνο συγγραφέα που επισκέφτηκε την Ελλάδα του 1939, έφερε στην επιφάνεια αρκετά ερωτήματα. Μερικά από αυτά τα ερωτήματα ήταν: γιατί έγραψε αυτό το έργο; Για ποιον συγκεκριμένα μιλάει αυτό το βιβλίο; Τι διαφορετικό είδε ο Μίλερ σε σχέση με άλλους περιηγητές που επισκέφτηκαν την Ελλάδα προηγουμένως; Πώς επηρέασε ο ιδιαίτερος χαρακτήρας και η κοσμοθέαση του Μίλερ, καθώς και οι συγκυρίες του ταξιδιού του, την εικόνα της Ελλάδας που κατασκεύασε; Και το βασικότερο ερώτημα που θα μας απασχολήσει περισσότερο: Πώς υποδέχτηκε η Γενιά του '30 τον Αμερικανό συγγραφέα και στην συνέχεια το έργο του, όταν αυτό εκδόθηκε; Η εργασία επομένως επικεντρώνεται τόσο στο ίδιο το έργο όσο και στην πρόσληψή του. Επιχειρείται έτσι μια διερεύνηση των ιδιαίτερων σχέσεων και ζυμώσεων ανάμεσα στον Μίλερ και τους Έλληνες «φίλους» του – σχέσεων που άφησαν το αποτύπωμά τους και στις δύο πλευρές.

Η δομή της εργασίας είναι διμερής. Μετά από μια σύντομη παρουσίαση της ζωής του Αμερικανού συγγραφέα στα χρόνια που προηγούνται της συγγραφής του *Κολοσσού* (από την παιδική του ηλικία μέχρι και τα πρώτα χρόνια του στο Παρίσι, την συγγραφική του πορεία μέχρι και πως ο ίδιος κατέληξε να βρίσκεται στην Ελλάδα το καλοκαίρι του 1939) εξετάζεται πρώτα το ίδιο το έργο και στη συνέχεια η πρόσληψή του από εκπροσώπους της Γενιάς του '30 και κυρίως από τον ευρύτερο κύκλο της ομάδας των *Νέων Γραμμάτων*. Πρώτα λοιπόν θα στραφούμε προς την ταξιδιωτική λογοτεχνία, παρουσιάζοντας κάποιους τόπους και στερεότυπα που απαντούν σε αυτή την παράδοση, ιδίως στο πλαίσιο της τάσης του οριενταλισμού, όπως τη συζητά ο Έντουαρντ Σαϊντ, και δίνοντας ενδεικτικά παραδείγματα περιηγητών στην Ελλάδα που προηγήθηκαν του Μίλερ. Στη συνέχεια, θα επικεντρωθούμε στις πτυχές εκείνες του έργου του Μίλερ, ο *Κολοσσός του Μαρουσιού*, όπου διαφοροποιείται από παλαιότερους ομοτέχνους του, καθώς και στις φιλίες που συνάπτει με Έλληνες λογίους και λογοτέχνες. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τον Μίλερ και το έργο μέσα από τα μάτια των σύγχρονων Ελλήνων «φίλων» το από τη λεγόμενη Γενιά του '30, τους οποίους ο Μίλερ είχε την τύχη να γνωρίσει και με τους οποίους διατήρησε επαφή και μετά την αναχώρησή του από τη χώρα. Θα εστιάσουμε την προσοχή μας περισσότερο στον Γιώργο Σεφέρη, ο οποίος στα ημερολόγια και την αλληλογραφία του καταγράφει τις εντυπώσεις του από τις

συναντήσεις και τις συζητήσεις του ίδιου και της παρέας του με τον Μίλερ. Τέλος θα στρέψουμε την προσοχή μας στην πρόσληψη του ίδιου του έργου που εκδόθηκε λίγους μήνες μετά την αναγκαστική επιστροφή του Μίλερ στην Αμερική, εξαιτίας του πολέμου. Το οποίο φτάνει στα χέρια των Ελλήνων διανοούμενων γρήγορα αλλά όχι μεταφρασμένο στην Ελληνική. Οι πρώτες εντυπώσεις και κριτικές του έργου του Μίλερ από τους Έλληνες διανοούμενους απαντούν σε βιβλιοκρισίες και άρθρα που γράφτηκαν τις επόμενες δεκαετίες. Το έργο το διάβασαν είτε στο πρωτότυπο αγγλικό είτε σε γαλλική μετάφραση, γι' αυτό και πολλοί από αυτούς επισημαίνουν την ανάγκη να μεταφραστεί στην Ελληνική έτσι ώστε να μπορέσουν περισσότεροι Έλληνες να διαβάσουν τον *Κολοσσό του Μαρουσιού*.

Τέλος, θα παρουσιάσουμε τις κριτικές αυτές, εστιάζοντας την προσοχή μας αυτή τη φορά στον τρόπο με τον οποίο οι Έλληνες σχολιάζουν, επαινούν ή επικρίνουν το έργο του Μίλερ και τη σημασία που του αποδίδουν ως προς τη νέα εικόνα της Ελλάδας που επιχειρεί να κατασκευάσει.

Στην εργασία αξιοποιήθηκαν κυρίως πρωτογενείς πηγές που εντάσσονται σε διάφορα γραμματειακά είδη (βιογραφία, ημερολόγιο, επιστολογραφία, ταξιδιωτικές αφηγήσεις), φιλολογικές και θεωρητικές μελέτες, άρθρα από τον περιοδικό Τύπο και, στην περίπτωση του Δημητρίου Καπετανάκη, αρχειακό υλικό.

Κεφάλαιο 1: Ένας Αμερικανός τυχοδιώκτης στην Ελλάδα

Στους κοσμοπολίτες Αμερικανούς συγγραφείς που ανέδειξε ο 20ός αιώνας συγκαταλέγεται και ο Χένρυ Μίλερ, μια ιδιάζουσα περίπτωση λογοτέχνη και πνευματικού ανθρώπου με σύνθετη προσωπικότητα, περιπετειώδη ζωή και επιρροές από ετερόκλητες πηγές και παραδόσεις. Το έργο του δύσκολα ταξινομείται με φιλολογικά κριτήρια, καθώς συνδυάζει τη μυθοπλασία με την αυτοβιογραφία και την κοινωνική κριτική, τον φιλοσοφικό προβληματισμό με τον μυστικισμό, τον ρεαλισμό με την συνειρμική γραφή των υπερρεαλιστών. Ο λογοτέχνης επικρίθηκε για την τολμηρή γραφή του, ενώ κατά καιρούς η κυκλοφορία των έργων του απαγορεύτηκε ¹. Μία από τις ιδιαιτερότητες της γραφής του πηγάζει από την πεποίθησή του για τη στενή και συμπληρωματική σχέση ζωής και τέχνης. Αυτή η τελευταία επηρέασε και τον τρόπο με τον οποίο ο Μίλερ αντίκρισε και έγραψε για την Ελλάδα.

Ο Χένρυ Μίλερ, στο ευρύ κοινό είναι γνωστός για τα έργα ο *Τροπικός του Καρκίνου* και ο *Τροπικός του Αιγόκερω*, αλλά για την πλειονότητα των Ελλήνων αναγνωστών, το έργο που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι αυτό που έγραψε για την Ελλάδα – ο *Κολοσσός του Μαρουσιού* [*The Colossus of Maroussi*] (1941). Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η πρωτοτυπία του έργου ως ταξιδιωτικού αφηγήματος έγκειται στο γεγονός ότι ο συγγραφέας δεν επικεντρώθηκε στην ιστορία του τόπου και τις περιηγήσεις του σε αρχαιολογικά μνημεία, αλλά στους ανθρώπους τους οποίους γνώρισε, γνωστούς και ανώνυμους. Επικεντρώθηκε στον τρόπο ζωής τους, τον «ελληνικό» τρόπο ζωής που αντιπαρέβαλε στον δυτικό. Επιπλέον, έγραψε για την Ελλάδα όπως την έζησε στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, σε μια ιδιαίτερη ιστορική συγκυρία που έμελλε να αναδιαμορφώσει το τοπίο των διπλωματικών και πνευματικών σχέσεων Ελλάδας-Αμερικής.

Ας δούμε όμως πρώτα συνοπτικά την πορεία του Μίλερ έως τη στιγμή που αποφασίζει να ταξιδέψει στην Ελλάδα. Γεννημένος τον Δεκέμβριο 1891 στην Νέα Υόρκη, ο

¹ Ο *Τροπικός του Καρκίνου* (1934) μαζί με τα ακόλουθα έργα *Τροπικός του Αιγόκερω* (1939) και η *Μαύρη Άνοιξη* (1936) επικρίθηκαν για τον άσεμνο χαρακτήρα και η κυκλοφορία τους απαγορεύτηκε στην Αμερική και τον Καναδά (ενδεικτικά, στην περίπτωση του *Τροπικού του Καρκίνου* η απαγόρευση ίσχυε από το 1938 μέχρι το 1964).

Μίλερ πέρασε τα παιδικά του χρόνια στο Μανχάταν και στο Μπρούκλιν. Και οι δύο του γονείς ήταν Γερμανοί. Ο πατέρας του ασκούσε το επάγγελμα του ράφτη. Το 1909, ο Μίλερ εισήχθη στο City College of New York το οποίο και εγκατέλειψε δύο μήνες αργότερα, «αηδιασμένος από την ατμόσφαιρα και τη βλακεία των μαθημάτων» (Ταμπλ, 2004: 32). Εργάστηκε στην πορεία στο μαγαζί-ραφείο του πατέρα του. Το 1914 γνώρισε τον Φρανκ Χάρις, ιρλανδικής καταγωγής συγγραφέα, δημοσιογράφο και εκδότη που είχε μεταναστεύσει στην Αμερική σε νεαρή ηλικία. Ο Χάρις ήταν τότε γνωστός για το έργο του *My Life and Loves*, το οποίο απαγορεύτηκε σε διάφορες χώρες ανά τον κόσμο εξαιτίας του τολμηρού σεξουαλικού του περιεχομένου. Ο Μίλερ χαρακτήρισε τη συνάντησή του με τον Χάρις ως «το πρώτο μου συμβόλαιο με έναν σπουδαίο συγγραφέα» - (“my first contract with a great writer”). («The Henry Miller Memorial Library», 2024).

Τα πρώτα χρόνια της συγγραφικής του καριέρας ήταν ένας αγώνας για επιβίωση. Ο Μίλερ πουλούσε πεζά-ποιήματα από πόρτα σε πόρτα, τα *Mezzotints*. Το 1930 έφυγε από την Αμερική και εγκαταστάθηκε στο Παρίσι, όπου και έμεινε για περίπου 10 χρόνια. Ήταν μια πολύ δημιουργική περίοδος της ζωής του που απέφερε καρπούς: τα μυθιστορήματα αυτά ήταν ο *Τροπικός του Καρκίνου* (1934), *Aller Retour New York* (1935) και *Τροπικός του Αιγόκερω* (1939). Στο διάστημα αυτό χρονολογείται και η πρώτη γνωριμία του με τον Λώρενς Ντάρρελ. Η γνωριμία αυτών των δύο έγινε όταν ο Ντάρρελ το 1935 διάβασε τον *Τροπικό του Καρκίνου* και αποφάσισε να στείλει το πρώτο γράμμα στον Μίλερ. Το γράμμα του Ντάρρελ συγκεκριμένα έλεγε: «Μόλις ξαναδιάβασα το *Τροπικός του Καρκίνου*, και πρέπει οπωσδήποτε να σας γράψω δύο λόγια πάνω σ’ αυτό. Για μένα, είναι αναμφισβήτητο το μόνο έργο αντάξιο ενός ανθρώπου για τον οποίο αυτός ο αιώνας θα μπορούσε να καμαρώνει. Ποτέ δεν διάβασα τίποτα παρόμοιο. Δεν φανταζόμουν ότι ήταν δυνατόν να γραφτεί ένα παρόμοιο βιβλίο» (Ταμπλ, 2004: 90). Ο Μίλερ, ο οποίος ήταν είκοσι χρόνια μεγαλύτερος του Ντάρρελ, απάντησε στο γράμμα του γράφοντας: «Η επιστολή σας είναι τόσο ζωντανή και καλαίσθητη ώστε θα ήθελα να μάθω εάν είστε κι εσείς συγγραφέας» (Ταμπλ, 2004: 90). Αυτό σηματοδότησε την αρχή της αλληλογραφίας μεταξύ των δύο συγγραφέων, που στην πορεία οδήγησε και στην πρόσκληση του Ντάρρελ προς τον Μίλερ να επισκεφτεί την Ελλάδα.

Το καλοκαίρι του 1939, ο Μίλερ αποφασίζει να πάει στην Ελλάδα. Από την αλληλογραφία του με τον Ντάρρελ, μαθαίνουμε πως ο Βρετανός συγγραφέας, ζούσε εκείνη την περίοδο στην Κέρκυρα με την οικογένειά του και τον είχε προσκαλέσει στο σπίτι του. Τα

γράμματα του Ντάρρελ για την Ελλάδα απέπνεαν μια αισιόδοξη ενέργεια και η ποιητική γραφή ένα είδος ρομαντισμού. Έτσι, ο Ντάρρελ κατόρθωσε να δελεάσει τον Μίλερ, που αποδέχτηκε την πρόσκληση και τον Ιούλιο του 1939 βρέθηκε στο λιμάνι του Πειραιά.

Ο Αμερικανός συγγραφέας φτάνει λοιπόν στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1939 – στις παραμονές του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Η Ελλάδα που αντικρίζει – η Ελλάδα του Μεσοπολέμου – είναι μια χώρα σε αναβρασμό, με πρόσφατες ακόμα τις πληγές από την ήττα του 1922 και την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας και με έντονο το αίτημα εσωτερικής ανασυγκρότησης. Στην ατμόσφαιρα ρευστότητας και αβεβαιότητας συνέβαλλαν ακόμα η παγκόσμια οικονομική κρίση, το προσφυγικό πρόβλημα, οι πολιτικές συγκρούσεις, οι πολιτειακές αλλαγές και τα στρατιωτικά κινήματα. Το αμερικανικό κραχ το 1929, επηρέασε ολόκληρο τον πλανήτη και ειδικότερα την Ευρώπη. Η Ελλάδα, αντιμετώπιζε ακόμα αντιθέσεις ανάμεσα στα αστικά κέντρα και την επαρχία, εκτός από την οικονομική κρίση και την πίεση των οικονομολόγων για την υποτίμηση της δραχμής. Σταδιακά η χώρα άρχισε να εκβιομηχανίζεται, καθώς επίσης, εκείνη την περίοδο αναδύθηκε και μια νέα πνευματική ελίτ. Ήταν μια Ελλάδα γεμάτη αλλαγές.

Ο Κολοσσός, είναι μια μαρτυρία για την Ελλάδα που εκσυγχρονίζεται στις παραμονές ενός μεγάλου πολέμου που έμελλε να αλλάξει τις παγκόσμιες ισορροπίες. Και ταυτόχρονα είναι η μαρτυρία ενός τυχοδιώκτη Αμερικανού που η τύχη τον έφερε στην Ελλάδα σε μια κρίσιμη καμπή της δικής του προσωπικής καριέρας. Θα πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι αυτό που διαμόρφωσε την εμπειρία του Μίλερ στην Ελλάδα, το βλέμμα του απέναντι στους Έλληνες και τελικά και την αφήγηση του, δεν ήταν μόνο οι ιστορικές συγκυρίες και οι νέες φιλίες που έκανε, αλλά και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας και η μέχρι τότε πορεία του. Όπως είδαμε, ο Αμερικανός ήταν ένας τολμηρός συγγραφέας που δεν προσάρμοζε τις απόψεις του στις προσδοκίες ή τα ήθη του αναγνωστικού κοινού και δεν φοβόταν την απόρριψη των έργων του. Ήταν ακόμη ανοιχτός σε νέες εμπειρίες και είχε ήδη ταξιδέψει και διαμένει στην Ευρώπη – το σημείο αναφοράς του επομένως δεν ήταν μόνο η αμερικανική κουλτούρα. Αντιθέτως, ο Μίλερ στάθηκε συχνά επικριτικός απέναντι στην αμερικανική κουλτούρα και τον δυτικό καπιταλισμό, γεγονός που τον ώθησε να αναζητήσει στην Ελλάδα έναν εναλλακτικό τρόπο ζωής και ένα διαφορετικό σύστημα αξιών.

Κεφάλαιο 2: Ο Μίλερ στο πλαίσιο της δυτικής παράδοσης περιηγητισμού και ταξιδιωτικής λογοτεχνίας

2α. Η τάση του οριενταλισμού και τα στερεότυπα της περιηγητικής λογοτεχνίας

Προτού προχωρήσουμε στον *Κολοσσό*, τον Μίλερ και τις φιλίες που σύναψε, τον τρόπο με τον οποίο αντίκρισε και έγραψε για τους σύγχρονους Έλληνες καθώς και την κριτική του έργου του από Έλληνες λόγιους, θα πρέπει πρώτα να αναφερθούμε στο λογοτεχνικό είδος στο οποίο κατατάσσεται και τις παραδόσεις με τις οποίες συνδέεται το έργο. Ο *Κολοσσός του Μαρουσιού* είναι ένα έργο υβριδικό, με στοιχεία αυτοβιογραφικά, μυθιστορηματικά και δοκιμιακά, και ομολογουμένως δεν ακολουθεί αρκετές από τις συμβάσεις της ταξιδιωτικής γραφής. Δεν συναντάμε για παράδειγμα ημερολογιακές εγγραφές, η αφήγηση δεν είναι ευθύγραμμη αλλά χαρακτηρίζεται από αναλήψεις και επαναλήψεις, ενίοτε και από διηγήσεις επεισοδίων που προέρχονται από παλαιότερες εμπειρίες του Μίλερ και δεν σχετίζονται με το ταξίδι του στην Ελλάδα. Ακόμα, σε αυτό συναντάμε παρεκβάσεις όπου ο συγγραφέας, με αφορμή κάποιο περιστατικό του ταξιδιού, εκθέτει απόψεις και στοχασμούς που υπερβαίνουν το πλαίσιο μιας ταξιδιωτικής αφήγησης – σε ετούτα τα σημεία έχουμε την αίσθηση ότι ο Μίλερ επιχειρεί να υπερασπιστεί μια συγκεκριμένη κοσμοαντίληψη. Τέλος, τα όρια ανάμεσα στην εξιστόρηση αληθινών περιστατικών και τη μυθοπλασία είναι συχνά δυσδιάκριτα. Παρόλα αυτά, το έργο σίγουρα συνομιλεί με την παράδοση της περιηγητικής και ταξιδιωτικής λογοτεχνίας. Σε σχέση με αυτές, ένα από τα ζητήματα που θέτει η σύγχρονη έρευνα στο πλαίσιο των μετα-αποικιακών σπουδών, είναι ο τρόπος αναπαράστασης του ξένου τόπου και του/της Άλλου/ης.

Ο «Οριενταλισμός», σύμφωνα με τον Έντουαρντ Σαΐντ, είναι ένας τρόπος κατασκευής της εικόνας της Ανατολής από τη Δύση. Κατά τον Σαΐντ, ο όρος Οριενταλισμός μπορεί να σημαίνει «αρκετά πράγματα, τα οποία είναι στενά αλληλοεξαρτώμενα» (Σαΐντ, 1996: 12). Ο κριτικός πραγματεύεται τρεις διαφορετικές διαστάσεις της έννοιας. «Ο πιο εύκολα αποδεκτός ορισμός του Οριενταλισμού είναι ο ακαδημαϊκός, και στην πραγματικότητα ο τίτλος χρησιμεύει ακόμη ως όνομα ενός ορισμένου αριθμού ακαδημαϊκών θεσμών» (Σαΐντ,

1996: 12). Μια άλλη διάσταση του Οριενταλισμού «είναι περισσότερο προσδιορισμένη υλικά και ιστορικά» και μπορεί «να συζητηθεί και ν' αναλυθεί ως ο συγκροτημένος θεσμός που ρυθμίζει τις σχέσεις με την Ανατολή [...] με λίγα λόγια, ο Οριενταλισμός είναι ένας δυτικός τρόπος για την κυριάρχηση, την ανασυγκρότηση και την άσκηση εξουσίας επί της Ανατολής» (Σαΐντ, 1996: 13-14). Η τρίτη διάσταση, η οποία και θα μας απασχολήσει περισσότερο, είναι «ένας τρόπος σκέψης βασιζόμενος σε μια οντολογική και επιστημολογική διάκριση που γίνεται μεταξύ "Ανατολής" και "Δύσης". Έτσι ένας τεράστιος αριθμός συγγραφέων, ανάμεσα στους οποίους περιλαμβάνονται ποιητές, μυθιστοριογράφοι, φιλόσοφοι, πολιτικοί στοχαστές, οικονομολόγοι και αποικιακοί διοικητές, έχουν αποδεχθεί τη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ Ανατολής και Δύσης ως αφετηριακό σημείο για την επεξεργασία θεωριών, το "πνεύμα", το πεπρωμένο, κ.ο.κ» (Σαΐντ, 1996: 13).

Σύμφωνα με τον Σαΐντ, λοιπόν, ο οριενταλισμός δεν περιορίζεται σε ένα «εκτεταμένο πεδίο γνώσεων» αλλά αφορά έναν περικλειστό χώρο ο οποίος πρέπει να αναπαρασταθεί. Ο κριτικός εξηγεί πως «η ιδέα της αναπαράστασης είναι μια θεατρική ιδέα: η Ανατολή είναι μια σκηνή πάνω στην οποία εγκλείεται όλος ο ανατολικός κόσμος. Σε αυτή τη σκηνή θα εμφανιστούν φιγούρες των οποίων ο ρόλος είναι ν' αναπαραστήσουν το ευρύτερο όλο από το οποίο προέρχονται. Τότε η Ανατολή μοιάζει να είναι όχι απλώς μια απεριόριστη έκταση πέρα από τον οικείο ευρωπαϊκό κόσμο, αλλά μάλλον ένα κλειστό πεδίο, μια θεατρική σκηνή συνδεδεμένη με την Ευρώπη» (Σαΐντ, 1996: 82).

Αυτή η διάσταση του Οριενταλισμού είναι ιδιαίτερα εμφανής στην ταξιδιωτική λογοτεχνία, η οποία εξάλλου έχει ως αντικείμενό της την αναπαράσταση του Άλλου. Η ιδιαιτερότητα εδώ, είναι ότι για τους ταξιδιώτες και τους προσκυνητές, ιδίως από τον 19^ο αιώνα και εξής, η Ανατολή αντιπροσώπευε κάτι περισσότερο από έναν κόσμο που έπρεπε να ανακαλυφθεί, να μελετηθεί και να αναπαρασταθεί: αντιπροσώπευε ταυτόχρονα μια περιπέτεια, μια ευκαιρία ανασυγκρότησης των ατομικών τους ταυτοτήτων, αλλά και έναν κόσμο προκλήσεων και κινδύνων. «Κάθε Ευρωπαίος ταξιδιώτης ή προσκυνητής στην Ανατολή έπρεπε να προφυλάξει τον εαυτό του από τις ανησυχητικές της επιρροές» γράφει ο Σαΐντ (1996: 203). Έτσι, η ιδέα του «προσκυνηματος» αποκτούσε σταδιακά νέα σημασία: «Όμως ανάμεσα στην έναρξη και την εκπνοή του δέκατου ένατου αιώνα, η Ανατολή στάθηκε ένας τόπος προσκυνηματος, και κάθε μείζον έργο αυθεντικού, αν και όχι πάντα

επιστημονικού, Οριενταλισμού απέκτησε μορφή, ύφος και πρόθεση από την ιδέα του προσκυνήματος εκεί. Σε αυτή την ιδέα, η βασική πηγή είναι μια μορφή λυτρωτικής ανασυγκρότησης» (Σαϊντ, 1996: 205). Για τον ατομικό, ωστόσο ταξιδιώτη, τι ήταν η Ανατολή τον δέκατο ένατο αιώνα; Ο Σαϊντ επισημαίνει μια σημαντική διαφορά που παρατηρείται ανάμεσα σε αγγλόφωνους συγγραφείς (Kinglake, Warburton, Burton κ.α), και σε γαλλόφωνους συγγραφείς όσον αφορά το περιεχόμενο της έννοιας που προϋποθέτουν οι αφηγήσεις τους. Για τους Άγγλους, οι οποίοι διατήρησαν έως και τα μέσα του 20ού τις αποικιακές κτήσεις τους (ιδίως την Ινδία), «η Ανατολή προσδιοριζόταν από την υλική κατοχή, από μια υλική φαντασία» και η γραφή για αυτήν «ήταν ένα ζήτημα περιδιάβασης στην πολιτική της ισχύος (Σαϊντ, 1996: 206). Για τους Γάλλους, αντίθετα, υπήρχε «μια αίσθηση έντονης απώλειας στην Ανατολή» (Σαϊντ, 1996: 206), έναν τόπο όπου η παρουσία της Γαλλίας δεν ήταν πια κυρίαρχη. Έτσι, «[οι] Γάλλοι προσκυνητές του δέκατου ένατου αιώνα δεν αναζητούσαν τόσο μια επιστημονική όσο μια εξωτική και ειδικά ελκυστική πραγματικότητα» (Σαϊντ, 1996: 207). Και οι δύο στάσεις πάντως συνέβαλαν στη δημιουργία των στερεοτύπων που συναντάμε στην περιηγητική και την ταξιδιωτική λογοτεχνία και γενικότερα στη γραμματεία για την Ανατολή: πραγματισμός ή εξωτισμός, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα αρχαία μνημεία και τη συμβολική τους αξία, αντιθέσεις του «ξένου» με το «οικείο» όσον αφορά τον τόπο, τους ανθρώπους και τα ήθη, «κειμενική» στάση/προσέγγιση στους τόπους (Σαϊντ, 1996: 117) με τη συχνή αναφορά στις μαρτυρίες παλαιότερων περιηγητών. Το κεντρικό σχήμα στις αφηγήσεις είναι σίγουρα αυτό της αντίθεσης Ανατολής – Δύσης που προϋποθέτει και αυτό του πρωτογονισμού ή της βαρβαρότητας με τον πολιτισμό.

Ωστόσο, δεν θα παραμείνουμε μονάχα στην Ανατολή, όπως την έβλεπαν οι Ευρωπαίοι, αλλά θα στρέψουμε το βλέμμα μας στην Ελλάδα. Όπως επισημαίνουν σύγχρονοι μελετητές, «[η] ταξιδιωτική λογοτεχνία για την Ελλάδα αντικατοπτρίζει τη διφορούμενη γεωγραφική θέση της χώρας μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αλλά και μεταξύ του ιδανικού και ιδεατού της παρελθόντος και της σύγχρονης εικόνας. Για τους περισσότερους δυτικούς περιηγητές, η Ελλάδα αντιπροσωπεύει την παράδοξη συνάντηση τόπου και χρόνου: ενώ η αρχαία Ελλάδα ανήκε στην Δύση, η σύγχρονη Ελλάδα, τουλάχιστον μέχρι την απελευθέρωση της, ανήκε στην Ανατολή, ήταν τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο ελληνικό ταξίδι συγκρούεται ο ενθουσιασμός με την απογοήτευση, η προσμονή με τη μεροληψία» (Κολοκοτρώνη & Μήτση, 2007: 9).

Οι περιηγητές στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα ήταν αρκετοί και η διαμονή τους στην χώρα διαρκούσε πολύ. Οι περισσότεροι που επισκέπτονταν την Ελλάδα ήταν ως επί το πλείστον Άγγλοι και ακολούθησαν μετέπειτα και οι Γάλλοι. Ενδιαφέρονταν περισσότερο για το αρχαιοελληνικό της πολιτισμό και οι γνωστότεροι προορισμοί ήταν η Αθήνα και η Πελοπόννησος. Ανάμεσα στους γνωστότερους περιηγητές που ταξίδεψαν και έγραψαν για την Ελλάδα τον 19^ο αιώνα ήταν ο Σατωμπριάν, ο οποίος περιηγήθηκε την Ελλάδα στις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης. Σκοπός του ήταν να παραμείνει για λίγες μέρες στην Ελλάδα, αλλά το ταξίδι του παρατάθηκε. Έγραψε το *Οδοιπορικό*, το οποίο ήταν ένα ταξιδιωτικό ημερολόγιο. Το έργο του θεωρήθηκε φιλελληνικό, όμως οι περιγραφές του για την Ελλάδα φανερώνουν περισσότερο την αρχαιολατρία του συγγραφέα παρά το ενδιαφέρον για τους σύγχρονους Έλληνες. Ένα παράδειγμα το οποίο μπορούμε να δώσουμε, έτσι ώστε να κατανοήσουμε περαιτέρω τα παραπάνω, είναι ένα απόσπασμα από το έργο του Σατωμπριάν:

Η Σπάρτη έκειτο λοιπόν προ των οφθαλμών μου, το δε Θέατρον όπερ ευτυχώς πως ανεκάλυψα άμα αφιχθείς, με ωδήγει εις το να ανεύρω την θέσιν των διαφόρων δήμων και μνημείων. Πεζεύσας ευθύς ανέβην τρέχων εις τον λόφον της Ακροπόλεως. Άμα δε αφίχθην εις την κορυφήν, είδον τον ήλιον ανατέλλοντα όπισθεν των Μενελαίων ορέων. Οποίον τω όντι θέαμα! Αλλά και πόσον λυπηρόν! Έβλεπον τον Ευρώταν μονήρη ρέοντα υπό τα συντρίμματα της [γέφυρας] Βαβύκης, ερείπια κύκλω αυτού και ουδένα μεταξύ των ερειπίων τούτων άνθρωπον. Κατεχόμενος υπό θαυμασμού άμα και λύπης, ακίνητος και καταπεπληγμένος εθεώρουν την σκηνήν ταύτην. Βαθείας δε περιεμέ επικρατούσης σιωπής, «Λεωνίδα!» έκραξα μεγαλοφώνως, επιθυμών να ακούσω τουλάχιστον την φωνήν της ηχούς εν τη χώρα ταύτην, εν η η φωνή του ανθρώπου δεν ηκούετο πλέον. Αλλ' ουδέν των ερειπίων επανέλαβε το μέγα τούτο όνομα, και αυτή δε η Σπάρτη εφάινετο λησμονήσασα αυτό. (Σατωβριάνδος, 1860: 182).

Αναγνωρίζουμε εδώ τον ταξιδιώτη που στην Ελλάδα αναζητά τα ερείπια του αρχαιοελληνικού πολιτισμού σε ένα τοπίο εγκαταλειμμένο και σιωπηλό, που θεωρεί ότι ο ίδιος είναι ο μόνος που έχει κρατήσει τη μνήμη από το ένδοξο παρελθόν σε έναν τόπο όπου τα πάντα έχουν λησμονηθεί και όπου η σύγχρονη πραγματικότητα (και

ιδίως οι εκβαρβαρισμένοι Έλληνες που αλλού περιγράφει) δεν θυμίζει στο ελάχιστο τον αρχαίο πολιτισμό που κληρονόμησε η Δύση.

Ένας ακόμη γνωστός περιηγητής που επισκέφτηκε την Ελλάδα ήταν ο Φλωμπέρ. Ο Φλωμπέρ διέμεινε στην Ελλάδα για δύο μήνες, από τον Δεκέμβριο του 1850 έως τον Ιανουάριο του 1851. Ταξίδεψε στην Στερεά Ελλάδα, τη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο. Όπως ο Σατωμπριάν έτσι και ο Φλωμπέρ ταξιδεύει με οδηγούς τους αρχαίους (ή και πιο σύγχρονους) ιστορικούς και αντιπαραβάλλει στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό τη μελαγχολική εικόνα της σύγχρονης Ελλάδας. Ωστόσο, ο Φλωμπέρ επικεντρώνεται περισσότερο στην αισθητική των μνημείων του παρελθόντος:

*«Σήμερα 23 Ιανουαρίου, Πέμπτη, πήγα να αποχαιρετήσω την Ακρόπολη.
Μέσα στον Παρθενώνα, στη βάση μιας πλάκας, ένας μηρός φαγωμένος,
εντελώς γκρίζος.
Φυσούσε δυνατά, ο ήλιος βασίλευε, ο ουρανός ήταν κατακόκκινος πάνω από
την Αίγινα· πίσω από τους κίονες των Προπυλαίων, ο ουρανός απλωνόταν με χρώμα
κίτρινο κροκάτο. [...]
Σπρώχνοντας την πόρτα της Ακρόπολης, παρατήρησα πως έτριζε πονεμένα,
σαν πόρτα σιταποθήκης.
Βγήκα και κοίταξα το θέατρο του Ηρώδη, όταν ένας στρατιώτης ήρθε να μου
πουλήσει για δύο δραχμές, μια μικρή γυναικεία φιγούρα με τα μαλλιά της
ανασηκωμένα στην κορυφή του κεφαλιού.
Μια γυναίκα με κουρελιασμένα ρούχα και που την είδα μόνο από πίσω
ανέβαινε στο κάστρο.
Πηγαίνοντας στον Παρθενώνα και επιστρέφοντας εκεί, κοίταξα για πολλήν
ώρα εκείνο το στήθος με τους ολοστρόγγυλους μαστούς που είναι φτιαγμένοι για να
σε τρελάνουν από έρωτα.
Χαίρε Αθήνα! Αλλού, τώρα!» (Φλωμπέρ, χ.χ.: 85)*

Στη χαρακτηριστική αυτή σκηνή από την τελευταία επίσκεψή του στην Ακρόπολη βλέπουμε και πάλι την αντιπαράθεση του αρχαίου και του σύγχρονου προσώπου της Ελλάδας. Έτσι, ο Φλωμπέρ εκστασιάζεται από τον αρχαίο ναό και ιδίως τις γυναικείες μαρμάρινες φιγούρες που περιγράφει με τρόπο έντονα ερωτικό, ενώ αντιθέτως απογοητεύεται από τη σύγχρονη πραγματικότητα και ιδίως τους σύγχρονους κατοίκους του τόπου, οι οποίοι του προκαλούν αποστροφή.

Ο Μίλερ επισκέφτηκε την Ελλάδα το καλοκαίρι του 1939 και διέμεινε στην χώρα μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου του ίδιου έτους. Αναγκάστηκε μάλιστα να συντομεύσει το ταξίδι του,

κατόπιν οδηγίας της Αμερικανικής Πρεσβείας, μετά το ξέσπασμα του πολέμου. Ο Αμερικανός πεζογράφος επισκέφτηκε πολλά μέρη στην Ελλάδα, συνήθως με την παρέα του «Κολοσσού» του, ή αλλιώς του Γιώργου Κατσίμπαλη. Τη διαδρομή του θα τη δούμε από πιο κοντά στη συνέχεια. Από αυτό το ταξίδι πάντως προέκυψε ο *Κολοσσός του Μαρουσιού*.

Ο Μίλερ ήταν ιδιαίτερος χαρακτήρας και αυτό αποτυπώνεται όχι μόνο στο έργο του για την Ελλάδα αλλά και στις μαρτυρίες τις οποίες έχουμε από τους λογίους που τον συνάντησαν και τον συναναστράφηκαν. Στον αυθόρμητο και αντισυμβατικό του χαρακτήρα, σε συνδυασμό με την κριτική του στάση απέναντι στην Αμερική και τον δυτικό κόσμο, οφείλονται πολλές από τις αποκλίσεις της αφήγησής του από τους κανόνες και τα στερεότυπα της δυτική ταξιδιωτικής λογοτεχνίας.

Ανάμεσα στους περιηγητές του 19^{ου} αιώνα και τον Μίλερ, παρατηρούνται διαφορές ως προς τα μέσα και τα κίνητρα των ταξιδιών τους, τα δρομολόγια τα οποία ακολούθησαν και, κυρίως, τον τρόπο θέασης του τόπου και των ανθρώπων. Οι παλαιότεροι περιηγητές γενικότερα επικεντρώνονταν σε πτυχές του τόπου συνδεδεμένες με την αρχαιοελληνική ιστορία και τον πολιτισμό, ενώ συχνά διαπίστωναν την παρακμή της σύγχρονης Ελλάδας και την βαρβαρότητα των κατοίκων της. Ο Μίλερ, αντιθέτως, προσέγγισε το ταξίδι του διαφορετικά, δίνοντας έμφαση στους ανθρώπους της Ελλάδας. Φυσικά, ο συγγραφέας αναφέρεται στα μέρη που επισκέφτηκε, ωστόσο, όπως θα δούμε στην συνέχεια, επικεντρώνεται στη σύγχρονη Ελλάδα, στον τρόπο ζωής και τη νοοτροπία των κατοίκων της Ελλάδας αλλά και σε μεμονωμένες περιπτώσεις ανθρώπων που γνωρίζει - τον Γιώργο Κατσίμπαλη και άλλους εκπροσώπους της γενιάς του 30.

2β. Η νέα ματιά: Σύγχρονοι Έλληνες

Ο *Κολοσσός* του Μίλερ, συνιστά μια τομή στην παράδοση της περιηγητικής/ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, διότι παρόλο που επισκέφτηκε αρχαιολογικούς χώρους, όπως την Επίδαυρο, τις Μυκήνες και την Ακρόπολη, ο συγγραφέας επιλέγει να επικεντρωθεί στους σύγχρονους Έλληνες – και μάλιστα αυτούς που ο ίδιος γνώρισε και συναναστράφηκε, με τους οποίους σύναψε δεσμούς φιλικούς και τους οποίους παρουσιάζει ως πρότυπα. Έτσι, στην πλειονότητα των αφηγήσεών του για τα μέρη που επισκέπτεται, αυτό που ξεχωρίζει δεν είναι οι περιγραφές των τόπων αλλά των ανθρώπων: όχι μόνο των κατοίκων τους, αλλά και των ανθρώπων που τον συνοδεύουν στις εξορμήσεις του και καθοδηγούν τη ματιά του – πρωτίστως δε του Κατσίμπαλη. Πριν, όμως, αναλυθεί αυτή η νέα ματιά για τους σύγχρονους Έλληνες, θα πρέπει να αναφερθούμε στον τίτλο του έργου του, δηλαδή *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού*. Ο τίτλος αυτός δεν επιλέχθηκε τυχαία από τον Αμερικανό πεζογράφο. Το έργο αυτό «γεννήθηκε», θα μπορούσε να πει κανείς, όταν ο Μίλερ συνάντησε για πρώτη φορά τον Γιώργο Κατσίμπαλη, δηλαδή τον «κολοσσό», ο οποίος γυρνούσε στο σπίτι του στο Μαρούσι. Σε μεταγενέστερες συναντήσεις τους, ο Μίλερ εντυπωσιάστηκε από τους χειμαρρώδεις μονολόγους του Κατσίμπαλη. Ο χαρακτηρισμός του ως «κολοσσού» δεν αναφέρεται μόνο στην επιβλητική του εμφάνιση, αλλά και στον χαρακτήρα του. Για τον Μίλερ, ο Κατσίμπαλης ήταν άνθρωπος αυθόρμητος και ηρωικός. Η εντύπωση που του προκάλεσε ήταν τόσο ισχυρή, που ο Αμερικανός συγγραφέας του προσέδωσε μυθικές και συμβολικές διαστάσεις. Ο Κατσίμπαλης, για τον Μίλερ, αντιπροσώπευε όλους τους Έλληνες.

Παρά την επιφυλακτικότητα του για την «ποιητική» παρουσίαση της Ελλάδας από τον Ντάρελ, ο Μίλερ είναι κάτι παραπάνω από καλοπροαίρετος απέναντι σ' αυτή τη χώρα πριν ακόμα πατήσει τα χώματα της, όπως αναφέρεται στο έργο του Κίλι *Αναπλάθοντας τον Παράδεισο* (Keeley, 1999: 36). Την τάση αυτή την παρατηρούμε ήδη από την αρχή του έργου του, στην αφήγηση του ταξιδιού από την Μασσαλία προς τον Πειραιά. Όπως μας γράφει, «ο πρώτος φίλος που έκανα ήταν ένας Έλληνας φοιτητής της ιατρικής που επέστρεφε από το

Παρίσι» (Μίλερ, 2017: 6)². Στην πραγματικότητα, όμως, ο φοιτητής της ιατρικής δεν ήταν ο πρώτος Έλληνας τον οποίο συναντούσε. Ο πρώτος Έλληνας που συνάντησε ο Μίλερ, ήταν ο ζωγράφος Μαλλιάρáκης, ο οποίος διέμενε στο Παρίσι και του είχε μιλήσει για την Ελλάδα. Του είχε πει, «Μίλερ, θα σου αρέσει η Ελλάδα, είμαι βέβαιος γι' αυτό» (17). Η κουβέντα, που είχε με τον φοιτητή της ιατρικής, «τον έκανε να καταλάβει ότι οι Έλληνες δεν ήταν μόνο ένας ενθουσιώδης, περίεργος και παράφορος λαός, αλλά διέθεταν και τρεις εξαιρετικές ανθρώπινες αρετές: “το πνεύμα των αντιθέσεων, τη σύγχυση, το χάος”» (Keeley, 1995: 36). Ο Μίλερ, παραδέχεται πως έχει ερωτευτεί τους Έλληνες, ήδη από την πρώτη επαφή του με τον φοιτητή της ιατρικής στο πλοίο προς Πειραιά και συγκεκριμένα γράφει, «ήταν μια υπέροχη εισήγηση στον κόσμο που επρόκειτο να ανοίξει μπροστά στα μάτια μου. Είχα ήδη ερωτευτεί την Ελλάδα, και τους Έλληνες, πριν ακόμη αντικρίσω τη χώρα. Ένωσα εκ των προτέρων ότι ήταν ένας φιλικός, φιλόξενος λαός, εύκολος να τον πλησιάσεις και να σχετιστείς μαζί του» (6-7). Με λίγα λόγια, μπορούμε να πούμε ότι ο Μίλερ είχε ήδη σχηματίσει μια εικόνα για την Ελλάδα και τον χαρακτήρα των Ελλήνων – από την οποία δεν απουσιάζουν και αρνητικά στοιχεία. Χαρακτηριστική είναι η σκηνή της επίσκεψης του στην Ακρόπολη, αμέσως μετά την άφιξή του στον Πειραιά. Τον Αμερικανό συγγραφέα προσεγγίζει ένα Έλληνας ταξιτζής, προσφέροντας της υπηρεσίες του. Ο Μίλερ έχοντας ήδη προειδοποιηθεί για το ενδεχόμενο να πέσει θύμα εξαπάτησης ομολογεί ότι «το περίμενε με χαρά», συμπληρώνοντας πως «το μόνο πράγμα που ήταν ακλόνητο στο μυαλό μου για τους Έλληνες ήταν ότι δεν μπορούσες να τους εμπιστευθείς» (9). Τίποτα απ' όσα αντιμετώπισε, ωστόσο, τις πρώτες μέρες σ' αυτό το θαυμαστό, καινούριο κόσμο δεν του άλλαξε γνώμη. Ο Μίλερ τα θεωρούσε όλα μέρος της «ελληνικής» γοητείας.

Κατά την επιστροφή του στην Αθήνα από την Κέρκυρα, μαζί με τον Ντάρελ αυτή την φορά, μια στάση στην Πάτρα του έδωσε την ευκαιρία να παρατηρήσει για ακόμη μια φορά τον ελληνικό λαό. Συγκεκριμένα, χαρακτηρίζει τον Έλληνα «περίεργο και πειραματικό» και σχολιάζει: «Πειραματίζεται προς χάρη του πειραματισμού, όχι για να επιτύχει έναν καλύτερο ή πιο αποτελεσματικό τρόπο. Του αρέσει να φτιάχνει πράγματα με τα χέρια του, με όλο του το κορμί, με την ψυχή του, θα μπορούσα να πω. Έτσι ο Όμηρος εξακολουθεί να ζει» (16-17).

² Στο εξής, όλες οι παραπομπές στον *Κολοσσός του* Μαρουσιού θα δίνονται με παρενθετική αναφορά στη σελίδα της ελληνικής μετάφρασης (Μίλερ, 2017).

Σημειώνουμε εδώ πως ο Μίλερ ακόμα δεν έχει προλάβει να γνωρίσει την Ελλάδα, ούτε τους ανθρώπους της. Το γεγονός ότι αναφέρει τον Όμηρο μας κάνει να πιστέψουμε ότι είναι κυρίως εξοικειωμένους με την αρχαιοελληνική παράδοση, όπως και η πλειονότητα των περιηγητών με κλασική παιδεία, ιδίως του 19^{ου} αιώνα. Ωστόσο ο Μίλερ μας διαψεύδει, δηλώνοντας: «παρόλο που δεν έχω διαβάσει ούτε μια αράδα από τον Όμηρο, ο σημερινός Έλληνας ουσιαστικά δεν έχει αλλάξει» (17). Εδώ λοιπόν παρατηρείται μια ενδιαφέρουσα αντιστροφή: ο Μίλερ υπονοεί ότι τον ενδιαφέρει περισσότερο το σύγχρονο πρόσωπο της Ελλάδας και ότι μέσα από αυτό το πρίσμα αντικρίζει το αρχαίο, ηρωικό παρελθόν της. Χαρακτηριστικά αναφέρει σε ένα σημείο του έργου του ότι «όπου και να πας στην Ελλάδα η ατμόσφαιρα είναι φορτισμένη με ηρωικές πράξεις. Μιλώ για τη σύγχρονη Ελλάδα, όχι την αρχαία. Και οι γυναίκες, αν κοιτάξεις την ιστορία αυτής της μικρής χώρας, ήταν το ίδιο ηρωικές όπως οι άνδρες» (46). Διευκρινίζει έτσι στο αναγνωστικό κοινό του ότι αναφέρεται σε μια χώρα ζωντανή, σε μια χώρα που οι άνθρωποι της ζουν στο παρόν, κι ας διαφέρουν από τους «σύγχρονους» Ευρωπαίους που είχε συνηθίσει ο Αμερικανός συγγραφέας στο Παρίσι. Θεωρεί τους Έλληνες πιο ζωντανούς, μάλιστα γράφει, «Ο Έλληνας είναι ζωντανός μέχρι τα νύχια. Εκπέμπει ζωτικότητα, αναβράζει, είναι πνευματικά πανταχού παρών» (135).

Συχνά πυκνά στο έργο του, ο Μίλερ επιχειρεί να σκιαγραφήσει τον «ελληνικό» χαρακτήρα, επιμένοντας κυρίως στο έθιμο της φιλοξενίας, στην εύθυμη διάθεση των Ελλήνων και την ευκολία με την οποία μπορεί ένας ξένος να τους προσεγγίσει: «Από τη δική μου εμπειρία, θα έλεγα ότι δεν υπάρχει πιο άμεσος, ευπροσήγορος, πιο εύκολος άνθρωπος για να σχετιστείς μαζί του από τον Έλληνα. Γίνεται φίλος αμέσως: έρχεται προς το μέρος σου» (41). Και παρακάτω: «Όπου κι αν πας στην Ελλάδα οι άνθρωποι ανοίγουν σαν λουλούδια» (62). Όπως επισημαίνει ο Κίλι: «Ο Miller μας λέει ότι στην Αθήνα, και στην Ελλάδα γενικότερα, για πρώτη φορά συνάντησε ανθρώπους που ήταν όπως έπρεπε να είναι οι άνθρωποι: ανοιχτοί, ειλικρινείς, αυθόρμητοι, με ζεστή καρδιά. Στην Γαλλία είχε γνωρίσει “έναν άλλο τύπο ανθρώπων”, τύπο που θαύμαζε και εκτιμούσε, αλλά που δεν ένιωσε ποτέ κοντά του. Η Ελλάδα παρουσιάστηκε στον Miller σαν το κέντρο του σύμπαντος, “ο ιδανικός τόπος για να συναντηθούν ο άνθρωπος με τον άνθρωπο μπροστά στο Θεό”, ο τόπος που τον ολοκλήρωσε και τον απελευθέρωσε» (Keeley, 1999: 209).

Όπως, προαναφέραμε, ο Μίλερ είχε ένα πρότυπο στο μυαλό του για το πως συμπεριφέρονταν οι Έλληνες, και αυτό ήταν ο Κατσίμπαλης. Θεωρούσε πως, σχεδόν όλοι οι Έλληνες ήταν όπως και εκείνος. Από τις πιο αποκαλυπτικές σκηνές στο έργο είναι αυτή της εξόρμησης του Κατσίμπαλη και του Μίλερ στις Σπέτσες. Οι δύο ταξιδιώτες έχουν αποκλειστεί στην Ερμιόνη, περιμένοντας να μαλακώσει ο καιρός ώσπου να μπορέσουν να περάσουν απέναντι με καϊκι. Κατορθώνουν τελικά να πείσουν έναν βαρκάρη, παρότι η κακοκαιρία συνεχίζεται και περνούν ώρες αγωνίας στην τρικυμισμένη θάλασσα. Ο Μίλερ γράφει πως, «αργότερα έμαθα ότι ο Κατσίμπαλης φοβόταν τη θάλασσα, όντας βουνίσιος και όχι νησιώτης. Το πρόσωπο του ακτινοβολούσε. Που και που φώναζε: «Ομηρικό, ε;». Ο καλός μου ο Κατσίμπαλης! Τρελός σαν όλους τους Έλληνες» (80). Κι εδώ παρατηρείται η ίδια αντιστροφή καθώς ο Μίλερ, που δεν είναι εξοικειωμένος με την κλασική παράδοση, τον Όμηρο και τα έπη, πλάθει μια εικόνα του ελληνικού ηρωισμού βασισμένος στα λόγια και το παράδειγμα του Κατσίμπαλη. Ακόμα και σε αυτό το ταξίδι στις Σπέτσες, θεωρεί πως όλοι οι Έλληνες είναι ακριβώς όπως ο Κατσίμπαλης.

Η εικόνα των Ελλήνων που κατασκευάζει ο Μίλερ σχετίζεται άμεσα με αυτή του Κατσίμπαλη και προβάλλει πολύ καθαρά στις αφηγήσεις των φαγοποτιών, στις κοινές εξόδους τους σε ταβέρνες της Αθήνας και του Πειραιά. Ο Μίλερ σε αυτές τις συναντήσεις μπόρεσε να σκιαγραφήσει καλύτερα τον Κατσίμπαλη, ως προς τις απόψεις και τα ήθη του, αλλά και τον τρόπο συμπεριφοράς απέναντι στους συνδαιτημόνες του. Πιο συγκεκριμένα, αφηγούμενος το γεύμα σε μια ταβέρνα στον Πειραιά, όπου είχαν παραβρεθεί ο Μίλερ, ο Ντάρελ και η γυναίκα του, και ο Κατσίμπαλης με την γυναίκα του Ασπασία, ο Μίλερ γράφει: «από την στιγμή που μας συνάντησε δεν σταμάτησε να φλυαρεί. Πάντα έτσι ήταν, ακόμα και τις άσχημες ημέρες, όταν παραπονιόταν για πονοκέφαλο ή ζαλάδα ή για μια από τις χίλιες μύριες αρρώστιες που τον βασάνιζαν» (36). Αναδεικνύει εδώ μια πτυχή του χαρακτήρα του Κατσίμπαλη, δηλαδή ότι παρέμενε αισιόδοξος, καλοδιάθετος και το επίκεντρο της προσοχής στις συναντήσεις τους. Ο Μίλερ στέκεται με χιούμορ στις απόψεις του Κατσίμπαλη για τον γάμο, μεταφέροντας τα λόγια του: «"έκανα λάθος που παντρεύτηκα" είπε – η γυναίκα του άκουγε και χαμογελούσε φιλάρεσκα – "δεν ήμουν φτιαγμένος για γάμο – με καταστρέφει. Δεν μπορώ να κοιμηθώ, δεν μπορώ να καπνίσω, δεν μπορώ να πιω πλέον... Είμαι τελειωμένος"» (36). Ο Μίλερ αφήνει να υπονοηθεί ότι ο Κατσίμπαλης υποδύεται εδώ έναν ρόλο, θαυμάζει όμως την ικανότητά του να αυτοσαρκάζεται και να βρίσκει τρόπους να

προκαλεί το γέλιο στους γύρω του. Ο Μίλερ, γράφοντας όλα αυτά για τον Κατσίμπαλη ένιωθε κατά κάποιον τρόπο να ταυτίζεται μαζί του. Παρατηρούσε έναν άνθρωπο που ένιωθε εγκλωβισμένος στις κοινωνικές συμβάσεις που του επιβάλλονταν, ακόμα και όταν αυτοσαρκαζόταν. Ο ίδιος ο Αμερικανός πεζογράφος αισθανόταν το ίδιο, δηλαδή αναζητούσε την ελευθερία και τον απεγκλωβισμό από τους κοινωνικούς κανόνες και τις ηθικές συμβάσεις. Ασφαλώς οι δύο χαρακτήρες διέφεραν πολύ στον τρόπο με τον οποίο στέκονται απέναντι στις κοινωνικές συμβάσεις: το παιχνιδιάρικο παράπονο και ο αυτοσαρκασμός του Κατσίμπαλη δεν μπορεί να συγκριθεί με τον ριζοσπαστισμό του Μίλερ. Ωστόσο, στον «κολοσσό», ο Αμερικανός ανακαλύπτει έναν άνθρωπο με παρόμοιες παρορμήσεις και, κυρίως, μια ικανότητα να γοητεύει και να αναστατώνει το ακροατήριό του.

Όσο για τις διατροφικές του συνήθειες, ο Μίλερ σχολιάζει πως ο Κατσίμπαλης «παθιαζόταν με το φαγητό» (37). Δεν είναι κρυφό, άλλωστε, το γεγονός ότι και ο πατέρας του, ο Κωνσταντίνος Κατσίμπαλης ήταν άνθρωπος που αγαπούσε το καλό φαγητό και ο «Κολοσσός» ακολούθησε αυτή την οικογενειακή παράδοση. Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό ότι οι διάλογοι ανάμεσα στον Μίλερ και τον Κατσίμπαλη που ενσωματώνει ο Αμερικανός στο έργο του διαδραματίζονται στο πλαίσιο κάποιας γαστρονομικής εξόρμησης, είτε στην Αθήνα είτε σε κάποια επαρχιακή ταβέρνα όπου καταλήγουν μετά από τις περιηγήσεις τους.

Κατά την διαμονή του στην Ελλάδα, ο Μίλερ, δίνει έμφαση και στις Ελληνίδες. Στον *Κολοσσό*, αναφέρει πως «Η Ελληνίδα, ακόμα κι όταν είναι μορφωμένη, είναι πρώτον και κύριο γυναίκα. Αποπνέει ένα διακριτικό άρωμα. Σε θερμαίνει και σε ενθουσιάζει. [...] Η συνηθισμένη Ελληνίδα που βλέπεις στο δρόμο είναι ανώτερη από την αντίστοιχη της Αμερικανίδα στα πάντα. Πάνω απ' όλα έχει χαρακτήρα και φυλετική καταγωγή, ένα συνδυασμός που κάνει την ομορφιά αθάνατη και που διακρίνει πάντα τους απογόνους των αρχαίων λαών από τα νόθα βλαστάρια του Νέου Κόσμου» (136). Με τα λεγόμενα αυτά, διαφαίνεται ένας λανθάνων σεξισμός από την πλευρά του Μίλερ, υπονοώντας πως η γυναίκα στην κοινωνία έχει πολύ συγκεκριμένο ρόλο και ιδιότητες. Συγκρίνει την Ελληνίδα γυναίκα με την Αμερικανίδα και αποφαινεται πως η πρώτη είναι, που δεν προσπαθεί να είναι «μοντέρνα», αποδεικνύεται τελικά «ανώτερη». Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε πώς αντιστρέφεται το σχήμα οικείου/ξένου που απαντά συχνά στην περιηγητική λογοτεχνία: ενώ σε πολλές περιπτώσεις η εικόνα του οικείου λειτουργεί ως

μέτρο σύγκρισης για την κριτική στο ξένο, εδώ συμβαίνει το αντίστροφο. Αξιοπρόσεκτη είναι επίσης η αναφορά του Μίλερ στη «φυλετική καταγωγή» της Ελληνίδας. Παρατηρούμε ίσως και μια αντίφαση σε αυτό το σημείο, καθώς ο συγγραφέας, που αλλού στέκεται στο σύγχρονο πρόσωπο των Ελλήνων, εδώ επικαλείται το αρχαίο παρελθόν ως τεκμήριο ανωτερότητας «της φυλής». Ακόμη, αναφέρει στον Κολοσσό, την αδερφή του Σεφέρη, Ιωάννα, για την οποία γράφει: «θα θυμάμαι επίσης την αδελφή του Ιωάννα, και άλλες Ελληνίδες που συνάντησα, για τους βασιλικούς τους τρόπους. Διαθέτουν ένα χάρισμα που δύσκολα συναντάμε στις σύγχρονες γυναίκες. Όπως η θερμή φιλία των ανδρών, έτσι και αυτό το χάρισμα που μοιράζονται όλες οι Ελληνίδες, περισσότερο ή λιγότερο, είναι η ανθρώπινη αρετή που αντιστοιχεί, ή καλύτερα να πω ανταποκρίνεται, στο υπερκόσμιο φως» (61). Με λίγα λόγια, μπορούμε να πούμε πως ο Μίλερ θαμπώνεται από τις Ελληνίδες γυναίκες, όχι ως προς την ομορφιά τους ή τη μόρφωση τους, αλλά ως προς τους τρόπους: τη κίνηση, τη συμπεριφορά, την ομιλία. Η αναφορά και στο σημείο αυτό στο «υπερκόσμιο φως» προδίδει τη διάθεση εξιδανίκευσης του Αμερικανού, ο οποίος προσδίδει μια μεταφυσική διάσταση όχι μόνο στο ελληνικό τοπίο, αλλά και στους Έλληνες και κυρίως στις Ελληνίδες - μια διάσταση που σε άλλα σημεία της αφήγησης του συνδέεται με το ένδοξο αρχαίο παρελθόν της Ελλάδας.

Στο ημερολόγιο του, το οποίο είχε αφήσει στον Σεφέρη, λίγο πριν γυρίσει πίσω στην Αμερική, «οι απόψεις του δεν είναι απλώς πιο προσγειωμένες – αγγίζουν τα όρια της ένθερμης υπεράσπισης των δικαιωμάτων των γυναικών» (Keeley, 1999: 190). Ο Μίλερ γράφει: «κατά κάποιον τρόπο, όσο πιο πολύ Ελλάδα βλέπω, τόσο περισσότερο πιστεύω ότι οι γυναίκες κυριαρχούσαν πάντα, ότι αυτές ήταν πάντα η αόρατη δύναμη» (350-351). Συνεχίζει: «είμαι υπέρ των Ελληνίδων! Υπέρ της ολοκληρωτικής χειραφέτησης. Η προίκα πρέπει να καταργηθεί. Πρέπει να σταματήσουν να εμπορεύονται την παρθενία! Είναι ντροπή για την Ελλάδα» (351). Δηλώνει πως «η Ελληνίδα πρέπει να γίνει η ουράνια βασίλισσα της κυψέλης» (351) και καταλήγει πως «σε όλα μου τα ταξίδια ποτέ δεν είδα τόσο όμορφες γυναίκες όπως στην Ελλάδα. Ούτε είδα ποτέ τόσο κακομεταχειρισμένες γυναίκες» (351-352). Ο Μίλερ, φαίνεται, να έχει απόψεις προχωρημένες για την εποχή του, πράγμα που μας δίνει ένα στοιχείο ακόμη για τον χαρακτήρα του, δηλαδή ότι ήταν ένας ανοιχτόμυαλος και προοδευτικός άνθρωπος.

Συνοψίζοντας, ο Μίλερ παρουσιάζει τους Έλληνες και τις Ελληνίδες ως καλοσυνάτους, φιλόξενους και ανθρώπους που αποπνέουν μια αρχοντιά. Ο Κίλι επιμένει στην τάση αυτή εξιδανίκευσης του ελληνικού χαρακτήρα που στάθηκε αποκαλυπτική για τον Μίλερ: «αποτίοντας σιωπηλά φόρο τιμής και ευχαριστίες στους Έλληνες φίλους του, δηλώνει [ο Μίλερ]: “Αγαπώ αυτούς τους ανθρώπους, καθέναν κι όλους τους, γιατί μου αποκάλυψαν τις σωστές αναλογίες της ανθρώπινης ύπαρξης”» (Keeley, 1999: 209). Προσθέτει στην συνέχεια: «επίσης αγαπά το χώμα όπου μεγάλωσαν, τα δέντρα που τους σκίασαν, το φως που μέσα του άνθησαν, “την καλοσύνη, την ακεραιότητα, την ανθρωπιά που είχαν” και τους αγαπά επειδή τον έφεραν αντιμέτωπο με τον εαυτό του και τον απάλλαξαν “από το μίσος, τη ζήλεια και το φθόνο” (Keeley, 1999: 209). Και ο Κίλι καταλήγει: «κλείνει τον ύμνο του για τον Κατσίμπαλη, τον Σεφέρη, τον Γκίκα και του άλλους μ’ ένα εγκώμιο για τη χώρα που του αποκάλυψαν: μπορεί να είναι φτωχή και φαινομενικά ασήμαντη, παρ’ όλα αυτά “η Ελλάδα είναι ακόμη η μητέρα των εθνών, η πηγή της σοφίας και της έμπνευσης”» (Keeley, 1999: 209).

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο, αρχικά μπορούμε να πούμε πως το έργο του Μίλερ, εισάγει μια νέα ματιά στην προσέγγισή του της Ελλάδας, επικεντρωνόμενος στους ανθρώπους και στη συγχρονία. Αυτό δεν σημαίνει πως αποφεύγει τις γενικεύσεις, τα στερεότυπα και τις εξιδανικεύσεις, ούτε ότι δεν επηρεάζεται, έστω έμμεσα, από το ένδοξο παρελθόν της Ελλάδας. Ωστόσο, αντί να ταξιδεύει με οδηγό τον όμηρο, τους αρχαίους ιστορικούς ή τις προγενέστερες αφηγήσεις περιηγητών, αρκείται στις δικές του αυθεντικές εμπειρίες και αναζητάει τις αρετές (ακόμα και τον ηρωισμό) του ελληνικού χαρακτήρα στη συμπεριφορά και τις εκδηλώσεις των ανθρώπων που συναντά. Ακόμα, δεν έχει ως πρότυπο τον δυτικό τρόπο ζωής και δεν ανακυκλώνει το στερεοτυπικό δίπολο πολιτισμός/πρωτογονισμός ή, στα σημεία που το κάνει, η σύγκριση είναι πάντα προς όφελος του πρώτου.

Κεφάλαιο 3: Η υποδοχή του Miller και του Κολοσσού από τη Γενιά του '30

3α. Η εξωστρέφεια της Γενιάς του '30

Ποιοι ήταν όμως αυτοί οι Έλληνες και οι Ελληνίδες που συναναστράφηκε ο Μίλερ; Αμέσως μετά την άφιξη του στην Αθήνα, η πρώτη του στάση ήταν η Κέρκυρα, όπου τον περίμενε ο Ντάρελ. Ήταν ο βρετανός λογοτέχνης και φίλος του, ο οποίος τον εισήγαγε στην ελληνική κοινωνία – και πρώτα την τοπική κοινωνία του νησιού. Έτσι γνώρισε, τον υπηρέτη του Ντάρελ, τον Σπύρο τον Αμερικανό, ο οποίος τον συνόδευε αρκετές φορές στο νησί. Τον σύστησαν στον «κύριο Καραμεναίο, τον τοπικό χωροφύλακα, και τον Νικόλα, το δάσκαλο του χωριού» (19). Με τους δύο αυτούς Έλληνες συνδέθηκε φιλικά, παρά το εμπόδιο της γλώσσας. Όπως εξομολογείται στον *Κολοσσό*: «με τον Νικόλα μιλούσαμε σπασμένα Γαλλικά, με τον Καραμεναίο μια γλώσσα από κακαρίσματα καμωμένη κυρίως από καλή θέληση και την επιθυμία να καταλάβουμε ο ένας τον άλλον» (19).

Ο Μίλερ γενικότερα, καθ' όλη τη διάρκεια της διαμονής του στην Ελλάδα, επέδειξε ενδιαφέρον όχι μόνο για τους ανθρώπους των τεχνών και της λογοτεχνίας, αλλά και για τους απλούς ανθρώπους. Ωστόσο, κατόρθωσε να συνάψει βαθύτερες φιλίες και να αφήσει το αποτύπωμα του στην ελληνική κοινωνία, γιατί εισχώρησε σε κύκλους πνευματικούς και καλλιτεχνικούς που την εποχή εκείνη αναζητούσαν και οι ίδιοι να ανοιχτούν σε νέα ερεθίσματα – αναζητούσαν την εξωστρέφεια. Οι περισσότεροι από αυτούς ανήκαν στη λεγόμενη «Γενιά του '30».

Ανοίγουμε εδώ μια παρένθεση. Θα αναφερθούμε αρχικά στον Τζιόβα, ο οποίος έγραψε πως: «ο όρος “Γενιά του '30” χρησιμοποιήθηκε για πολλά χρόνια και αποτέλεσε θέμα και τίτλων βιβλίων, χωρίς όμως να έχει διευκρινιστεί πότε πρωτοπαρουσιάστηκε, ποιος το εισήγαγε, ποιοι και γιατί ανήκουν στη γενιά αυτή, ποια είναι τα ειδοποιά της γνωρίσματα ή τι ακριβώς αντιπροσώπευε, από τη δεκαετία του 1930 μέχρι σήμερα» (Τζιόβας, 2020 [2011]: 17). Παλαιότερα, ο Μάριο Βίττι επεσήμαινε πως με τον όρο «Γενιά του '30» στο «στενότερο νόημα μπορούμε να εννοήσουμε, τους νέους που συνεργάστηκαν στο περιοδικό *Νέα Γράμματα*» (Vitti, 1995: 51). Υπό μια ευρύτερη σκοπιά, «με την έκφραση Γενιά του '30 μπορούμε να σκεφτούμε μια ομάδα λογοτεχνών που παρουσιάζονται νέοι, με

πρωτοποριακές φιλοδοξίες, με διάθεση να έρθουν σε ρήξη με το παρελθόν ή τουλάχιστον να διαφοροποιηθούν από αυτό και από την κατεστημένη τάξη που αποβλέπουν σε θέματα και μορφές νέες και ομοιογενείς, στηριγμένες σε εμπειρίες κοινές, βιωμένες με κάποια συγγένεια» (Vitti, 1995: 53). Ανάμεσα σε αυτούς, «προσχωρούν και ληξιαρχικά λιγότερο νέοι, οι οποίοι συμμετέχουν στις ίδιες επιδιώξεις με τους νέους» (Vitti, 1995: 53). Σύμφωνα με τον Βίτι, «ο όρος χρησιμοποιήθηκε αόριστα και γενικά από τον Θεοτοκά και καθιερώθηκε μέσα στο περιβάλλον της ομάδας του περιοδικού αυτού» (1995: 52). Ο Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966) διαδραμάτισε πράγματι κομβικό ρόλο στην αποκρυστάλλωση της έννοιας και των τάσεων που συνδέθηκαν με αυτήν. Στο *Ελεύθερο πνεύμα* του Θεοτοκά (1929), που θεωρήθηκε το μανιφέστο της ομάδας αυτής³, η έννοια της γενιάς επανέρχεται συστηματικά. Με ύφος πολεμικό, ο Θεοτοκάς προτρέπει τους λογοτέχνες της γενιάς του να αφουγκραστούν την εποχή τους και, εγκαταλείποντας τις τάσεις εσωστρέφειας και πεσιμισμού που χαρακτηρίζουν τις προηγούμενες γενιές, να στρέψουν το βλέμμα προς την Ευρώπη και το μέλλον.

Ο όρος διαδίδεται ολοένα περισσότερο τα χρόνια εκείνα στην Ελλάδα, όσο και στην Ευρώπη (Vitti, 1995: 53). Ο Θεοτοκάς είχε ακόμη δηλώσει, σε μια διάλεξη του στο «Αθηναίον», στις 22 Νοεμβρίου 1947, πως «ο Ελληνικός 19ος αιώνας: τέλος στα 1922» (Τζιόβας, 2020 [2011]: 561), υπονοώντας πως η ιδεολογία του εθνικισμού και του μεγαλοϊδεατισμού έπρεπε να δώσει τη θέση της σε κάτι νέο και ζωτικό: στην ανανέωση των λογοτεχνικών μορφών και γενικότερα των πνευματικών αναζητήσεων, και εντέλει στην αναζήτηση μιας νέας ταυτότητας στο πλαίσιο των παγκόσμιων ρευμάτων και εξελίξεων. Ο Τζιόβας γράφει: «η έννοια της “γενιάς” ήταν πιο βολική γιατί έμοιαζε να προσφέρει τον ομφάλιο λώρο ανάμεσα στον λογοτέχνη και τον πολίτη, στο δημιουργικό υποκείμενο και την κοινωνική ή εθνική συλλογικότητα, ενώ προϋπέθετε πιο χαλαρούς συνεκτικούς δεσμούς μεταξύ των μελών της, σε σύγκριση με ένα κίνημα ή μια σχολή» (Τζιόβας, 2020 [2011]: 29).

Σύμφωνα με τον Τζιόβα, «ως συλλογικό φαινόμενο η Γενιά του '30 διαρκεί μέσα από τον μύθο της και τα ζητήματα που έθεσε, γιατί τα λογοτεχνικά της επιτεύγματα εξατομικεύονται και διαφοροποιούνται. Με τις νέες προσεγγίσεις και επανεκτιμήσεις, τα τελευταία χρόνια έχει εμπεδωθεί η αίσθηση ότι η Γενιά του '30 δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί

³ Το δοκίμιο αυτό χαρακτηρίστηκε μανιφέστο της γενιάς του '30, από τον Λουί Ρουσέλ στο περιοδικό *Libre*.

ως ομοιογενές και συμπαγές σύνολο, αλλά ως πλουραλιστικό σχήμα το οποίο εμπεριέχει αντιθέσεις, διαφορετικές προτιμήσεις ή επιλογές, και υπόκειται σε ανασχηματισμούς και ανακατατάξεις» (Τζιόβας, 2020 [2011]: 18). Τέλος, γράφει ότι η Γενιά του '30 είναι «βασισμένη περισσότερο σε προσωπικές επιλογές, φιλίες ή συμπάθειες παρά σε κοινές αισθητικές αρχές ή υφολογικές αναζητήσεις» και ότι «η λογοτεχνική συνοχή της γενιάς είναι επισφαλής» (Τζιόβας, 2020 [2011]: 18).

Για να επανέλθουμε όμως στον Μίλερ, ο κύκλος των ανθρώπων που γνώρισε και συναναστράφηκε ο Αμερικανός προερχόταν από αυτή την ομάδα των νέων λογοτεχνών και λογίων με ευρωπαϊκή παιδεία και/ή κοσμοπολιτικό προφίλ. Στην Κέρκυρα, ο Μίλερ γνώρισε τον Θεόδωρο Στεφανίδη, ο οποίος έμελλε να μεσολαβήσει για τη συνάντησή του με τον Γιώργο Κατσίμπαλη, δηλαδή τον Κολοσσό. Ο Θεόδωρος Στεφανίδης, ήταν «γιατρός, βοτανολόγος, ποιητής και μεταφραστής» (Keeley 1999: 24), και σύμφωνα με τον Μίλερ, «ήξερε τα πάντα για τα φυτά, τα λουλούδια, τα δέντρα, τις πέτρες, τα ορυκτά, τις κατώτερες μορφές ζωής, τα μικρόβια, τις αρρώστιες, τ' άστρα, τους πλανήτες, τους κομήτες» (21). Ο Αμερικανός πεζογράφος προσθέτει πως ήταν «ο πιο μορφωμένος άνθρωπος που έχω γνωρίσει ποτέ, κι ένας άγιος πέρα για πέρα» (21). Στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, στο μακεδονικό μέτωπο, γνώρισε τον Γιώργο Κατσίμπαλη. Ο Στεφανίδης υπηρετούσε τότε ως εθελοντής. Μετά τον πόλεμο κράτησε επαφές με τον Κατσίμπαλη και συνεργάστηκαν μαζί στην μετάφραση και την έκδοση ποιημάτων στα αγγλικά του Κωστή Παλαμά. Επίσης λίγο αργότερα συνεργάστηκαν στην έκδοση μιας ανθολογίας με τον τίτλο *Modern Greek Poems* που κυκλοφόρησε από τον οίκο Hazell, Watson & Viney στο Λονδίνο το 1926, και η οποία περιλάμβανε μεταφράσεις έργων των μεγαλύτερων Νεοελλήνων ποιητών, συμπεριλαμβανομένων των Παλαμά, του Δροσίνη, του Καβάφη και Καρυωτάκη. Το 1935 συνάντησε, στην Κέρκυρα, τον Λόρενς Ντάρελ. Το 1939 ταξίδεψε στην Κύπρο με υποτροφία του Ιδρύματος Ροκφέλερ, με σκοπό να ασχοληθεί με την ελαιοκομία. Συμμετείχε στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στην μάχη της Κρήτης όπου υπηρέτησε ως αξιωματικός του υγειονομικού του βρετανικού στρατού. Στην δεκαετία του '60 αποχώρησε από το βρετανικό νοσοκομείο στο οποίο εργαζόταν και συνέχισε την μετάφραση και έκδοση στα αγγλικά του έργου του Παλαμά, σε συνεργασία πάντα με τον Κατσίμπαλη. Ο Στεφανίδης, ήταν άνθρωπος κοσμοπολίτης, γλωσσομαθής και ήταν ενημερωμένος για την πνευματική κίνηση. Συνολικά,

θα μπορούσαμε να πούμε, ήταν ένας πολιτισμικός διαμεσολαβητής, καθώς συμμετείχε στην προβολή των ελληνικών γραμμάτων στο αγγλόφωνο κοινό.

Από τον Θεόδωρο Στεφανίδη άκουσε ο Μίλερ για πρώτη φορά και το όνομα του Γιώργου Σεφέρη ή, κατά κόσμο, Γιώργου Σεφεριάδη. Για τον Μίλερ, ο Σεφέρης παρουσιάζεται ως «άνθρωπος ο οποίος έχει συλλάβει το νόημα της αιωνιότητας, που βρίσκεται παντού στην Ελλάδα, και το έχει ριζώσει βαθιά μέσα στα ποιήματα του» (58). Περιγράφει τον Σεφέρη ως Ασιάτη, καθώς κατάγεται από την Σμύρνη, σχολιάζοντας ότι έχει ζήσει πολλά χρόνια στο εξωτερικό. Οι σπουδές και η καριέρα του στο εξωτερικό προσέδιδαν στη σκέψη του Σεφέρη μεγαλύτερη διαύγεια και προοπτική. Ο Μίλερ τον περιγράφει ως «διαιτητή και συμφιλιωτή σχολών σκέψης και τρόπων ζωής», και συμπληρώνει:

Θέτει αμέτρητα θέματα σε μια πολύγλωσση γλώσσα: ενδιαφέρεται για όλες τις μορφές πολιτιστικής έκφρασης και γυρεύει να αποσπάσει και να αφομοιώσει το γνήσιο και το γόνιμο όλων των εποχών [...] είναι παθιασμένος για τη χώρα του, με το λαό του, όχι μ' έναν στενοκέφαλο σοβινιστικό τρόπο, αλλά ως αποτέλεσμα υπομονετικής ανακάλυψης ύστερα από απουσία χρόνων στο εξωτερικό (58).

Με λίγα λόγια, ο Σεφέρης αντιπροσώπευε, στα μάτια του Αμερικανού, το πάθος για την πατρίδα ενός Έλληνα που είχε αντικρίσει την Ελλάδα και «απ' έξω». Η κρίση του αυτή παρουσιάζει ενδιαφέρον, αν λάβουμε υπόψη την καχυποψία με την οποία αντικρίζει ο Μίλερ τους δυτικόφιλους Έλληνες που συναντάει στο ταξίδι του. Ο Σεφέρης ξεχωρίζει γιατί συνδυάζει, ακριβώς, τη δυτική παιδεία και καλλιέργεια με μια «γνήσια» ελληνικότητα – και μάλιστα με ανατολίτικες ρίζες.

Αμέσως μετά το όνομα του Σεφέρη, ο Στεφανίδης πρόφερε «μ' ένα μείγμα αγάπης, θαυμασμού και πονηρού χιούμορ» (21), το όνομα Κατσίμπαλης. Ο Ντάρρελ είχε ανακαλύψει τον Κατσίμπαλη πολύ πριν έρθει ο Μίλερ στην Ελλάδα. Έχοντας εξάψει την περιέργεια του συνομιλητή του, ο Στεφανίδης μνημόνευσε τις στιγμές που είχε ζήσει με τον Κατσίμπαλη «στα χαρακώματα του βαλκανικού μετώπου, στον Παγκόσμιο Πόλεμο» (21). Και σε αυτή βέβαια την περίπτωση – την περίπτωση δηλαδή του πρωταγωνιστικού προσώπου του *Κολοσσού* – έχουμε να κάνουμε με έναν Έλληνα με ευρωπαϊκή παιδεία, ο οποίος, εκτός από

την προσφορά του στην νεοελληνική φιλολογία, διαδραμάτισε και σημαντικό ρόλο στην προβολή των ελληνικών γραμμάτων και τεχνών στο εξωτερικό.

Ο Γιώργος Κατσίμπαλης, γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Αθήνα (1899 – 1978). Ήταν Έλληνας διανοούμενος, εκδότης και συγγραφέας. Ήταν ο γιος του Κωνσταντίνου Κατσίμπαλη, ο οποίος είχε σπουδάσει νομική, αλλά στράφηκε προς την φιλολογία και τη δημοσιογραφία. Υπήρξε συνεκδότης των σατιρικών περιοδικών *Αίθουσα* και *Κώδων*. Συνεργάστηκε με το περιοδικό *Νουμάς* του Δημήτρη Ταγκόπουλου και ήταν υπέρμαχος της δημοτικής γλώσσας, και ένας από τα ιδρυτικά μέλη του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» (1910), για την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στα σχολεία. Επίσης είχε μεταφράσει τα «Ρουμπαγιάτ» του Ομάρ Καγιάμ, στην πρώτη ολοκληρωμένη απόδοση των ποιημάτων του Πέρση ποιητή στα Ελληνικά το 1919.

Ο νεότερος Κατσίμπαλης υπήρξε ο εμψυχωτής της «γενιάς του τριάντα». Χαρακτηριστικό της εξωστρέφειάς του, εξάλλου, ήταν το μεταφραστικό του έργο, η συμβολή του στην προβολή της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο εξωτερικό, η συνεργασία του με το Βρετανικό Συμβούλιο στη μεταπολεμική περίοδο και η διεύθυνση του περιοδικού *Αγγλο-Ελληνική Επιθεώρηση* (Anglo-Greek Review). Πριν από τον πόλεμο η λογοτεχνική και πολιτισμική ζωή της Ελλάδας, ήταν περιορισμένη μέσα στα σύνορα της χώρας. Ο Κατσίμπαλης αφιέρωσε πολλά χρόνια από την ζωή του για την ιδέα μιας αναγεννώμενης Ελλάδας με διεθνή προβολή. Το περιοδικό *Αγγλο-Ελληνική Επιθεώρηση*, ήταν το κεντρικό όργανο για την προβολή αυτής της νέας Ελλάδας και την ενίσχυση των ελληνοβρετανικών σχέσεων την επομένη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και στα μετέπειτα χρόνια. Φαίνεται πάντως πως ενώ ο «Κολοσσός» ήθελε να διατηρήσει την ανωνυμία του, το Βρετανικό Συμβούλιο αποκάλυψε σε αναφορά που δημοσιοποίησε για τα έτη 1945-46 την ταυτότητα του επιμελητή της *Αγγλο-Ελληνικής Επιθεώρησης* (Τζιόβας, 2018: 132). Ο ίδιος ο Κατσίμπαλης, σε επιστολή του στον Σεφέρη, αποκαλύπτει πως ανέλαβε την επιμέλεια του περιοδικού για βιοποριστικούς λόγους (Τζιόβας, 2018: 133).

Η προσωπική, δια ζώσης, γνωριμία του Μίλερ και του Ντάρρελ με τον Κατσίμπαλη και τον κύκλο του δεν άργησε να ακολουθήσει. Σε μια πρώτη τους συνάντηση, στο σπίτι του Κατσίμπαλη στο Μαρούσι, ο Γιώργος Σεφέρης, κινούμενος από συναισθήματα βαθιάς εκτίμησης προς τον φίλο του, Κατσίμπαλη, εξέφρασε στον Μίλερ πως «είναι σπουδαίος, κάτι το εξαιρετικό, ένα ανθρώπινο φαινόμενο θα έλεγα» - λόγια τα οποία έκαναν τον Αμερικανό

πεζογράφο να «μετατρέψει τον Κατσίμπαλη σε μύθο, στην ‘κολοσσιαία’ προσωπικότητα, κεντρική στο βιβλίο του για την Ελλάδα» (Keeley 1999: 21-22).

Ο Μίλερ εξάλλου σύναψε περισσότερες φιλίες από αυτές που περίμενε. Στην διάρκεια της διαμονής του στην Ελλάδα, γνώρισε επίσης τον διεθνούς φήμης ζωγράφο, Νίκο Χατζηκυριάκο-Γκίκα, ο οποίος είχε σπουδάσει στο Παρίσι, γαλλική και ελληνική φιλολογία και αισθητική. Γνώρισε, ακόμη τον πλοίαρχο και ποιητή, Δ.Ι. Αντωνίου και τον φιλόσοφο και πολιτικό Κωνσταντίνο Τσάτσο. Σε ένα ταξίδι του στην Κρήτη, συνάντησε τον φίλο του Κατσίμπαλη, Λευτέρη Αλεξίου. Στον *Κολοσσό*, τον χαρακτηρίζει «κ. Τσούτσου», διότι δεν μπορούσε να θυμηθεί το κανονικό του όνομα. Μεταξύ άλλων, γνώρισε επίσης και την αδερφή του Σεφέρη, Ιωάννα.

Όσοι γνώρισε ο Μίλερ, καθ’ όλη την διάρκεια της διαμονής του στην Ελλάδα, ήταν όλοι τους άνθρωποι καλλιεργημένοι. Μερικοί από αυτούς ήταν και αναγνωρισμένοι στο εξωτερικό ή είχαν καριέρα στην Ευρώπη, όπως ο Χατζηκυριάκος – Γκίκας. Μερικοί από αυτούς είχαν επίσης φοιτήσει στο εξωτερικό, όπως ο Σεφέρης και ο Στεφανίδης που είχαν κάνει τις σπουδές τους στο Παρίσι. Όλοι τους ήταν γλωσσομαθείς, όπως ο Σεφέρης που γνώριζε Αγγλικά και Γαλλικά. Ο Αλεξίου μιλούσε γαλλικά, αγγλικά, γερμανικά, αραβικά, την ελληνική δημοτική, τα ελληνικά των εφημερίδων και αρχαία ελληνικά. Είχαν ενδιαφέρον για τις διεθνείς τάσεις και τις νέες εξελίξεις στον χώρο των γραμμάτων και των τεχνών.

Γενικότερα, ο Μίλερ είχε την ευκαιρία να συνάψει φιλίες με σημαντικούς ανθρώπους των γραμμάτων της Γενιάς του ’30 που δραστηριοποιούνταν σε ποικίλους χώρους (λογοτεχνία, φιλοσοφία, φιλολογία, εικαστικές τέχνες), αλλά και οι ίδιοι οι συνομιλητές του επωφελήθηκαν από αυτή τη γνωριμία, που ενθάρρυνε την τάση εξωστρέφειας που είχαν ήδη εκδηλώσει. Από αυτή την άποψη, η ιστορική συγκυρία του υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική για τη διαμόρφωση της μεταξύ τους σχέσης.

3β. Οι Έλληνες επιστολογράφοι του Μίλερ: Σεφέρης και Γκίκας

Οι σημαντικότερες πηγές που διαθέτουμε για την υποδοχή του Μίλερ από την Γενιά του '30 είναι τα ημερολόγια και η αλληλογραφία του Σεφέρη. Στις προσωπικές ημερολογιακές εγγραφές του Σεφέρη και τις επιστολές που ανταλλάσσει με τον Μίλερ, αποτυπώνονται οι εντυπώσεις του Σεφέρη για τον Αμερικανό συγγραφέα και η εξέλιξη της πνευματικής τους φιλίας.

Η πρώτη συνάντηση μεταξύ των Μίλερ, Σεφέρη και Κατσίμπαλη, συνέβη στο σπίτι του Κατσίμπαλη, στο Μαρούσι⁴. Μετά από την πρώτη αυτή συνάντηση, ο Σεφέρη γράφει στο ημερολόγιό του, πως «είναι, θαρρώ, οι πρώτοι Αγγλοσάξονες λογοτέχνες που γνωρίζω» (*Μέρες Γ'*: 131). Τον Ντάρελ τον περιγράφει ως «ένα κοντό, στέρεο νέο: έξυπνο κεφάλι σατιρικού» (*Μέρες Γ'*: 131) και για τον Μίλερ σχολιάζει «γνωστός – αλλά δεν ξέρω τίποτε δικό του – είναι καθαρά Αμερικάνος, πολύ πιο άμεσος όταν εκφράζεται και πολύ πιο μεστός. Είναι απελπισμένος από τον τόπο του» (*Μέρες Γ'*: 131). Το γεγονός πως ο Σεφέρης δεν γνώριζε κάποιο έργο του Μίλερ, παρόλο που τον χαρακτήρισε «γνωστό», ίσως να δείχνει πως ο ίδιος και ο στενός του κύκλος δεν έχουν στρέψει ακόμα το βλέμμα τους στους πιο σύγχρονους Αμερικανούς λογοτέχνες. Αυτή, ωστόσο, δεν είναι η εντύπωση του Μίλερ: αναφερόμενος σε μια έξοδο τους σε ταβέρνα του Πειραιά, σημειώνει πως ο Σεφέρης και ο Αντωνίου τον βομβάρδισαν με ερωτήσεις για την Αμερική και τους Αμερικανούς συγγραφείς και συμπληρώνει: «σαν τους περισσότερους μορφωμένους Ευρωπαίους, ήξεραν περισσότερα για την αμερικάνικη λογοτεχνία απ' όσα θα μάθω εγώ ποτέ» (42).

Στην συνάντηση εκείνη την πρώτη, στο σπίτι του Κατσίμπαλη, φάνηκε να υπάρχει ιδιαίτερη συμπάθεια για τον Μίλερ που άκουγαν συνεπαρμένοι την εξιστόρηση των περιπετειών του Αμερικανού συγγραφέα στην Αμερική και το Παρίσι. Τις αφηγήσεις ακολούθησε απαγγελία ποιημάτων, συμπεριλαμβανομένων και κάποιων του Σεφέρη σε αγγλική μετάφραση. Δεν γνωρίζουμε πόσα ποιήματα άκουσε ο Μίλερ εκείνο το βράδυ, αλλά έδειξε ενδιαφέρον για δύο ποιήματα, το «*όνομα δ' Ορέστης*», και το «*Ο Μαθιός Πασχάλης*

⁴ Η φιλία του Σεφέρη με τον Κατσίμπαλη χρονολογείται ήδη από τη δεκαετία του 1920 και διατηρείται μέσω της αλληλογραφίας του κατά τα διαστήματα απουσίας του διπλωμάτη Σεφέρη από την Ελλάδα.

ανάμεσα στα τριαντάφυλλα» του Σεφέρη. Ο ίδιος ο Έλληνας ποιητής, σημείωσε πως «τυχαίνει σπάνια να συναντήσω «συναισθήματα» γεννημένα από τα ποιήματα μου» (*Μέρες Γ'*: 132), λίγο μετά την συνάντησή τους.

Από την αρχή της συνάντησης των δύο λογοτεχνών, υπήρξε μια θετική προδιάθεση – κατάλληλη προϋπόθεση για να δημιουργηθεί μια τέτοια φιλία. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, παρόλο που ο Σεφέρης δεν γνώριζε τίποτε από αυτά που είχε γράψει ο Μίλερ, τον εντυπωσίασε το γεγονός ότι τα ποιήματα του γεννούσαν στον Μίλερ «συναισθήματα». Ο Σεφέρης στο ημερολόγιο του, *Μέρες Γ'*, μεταφέρει τις απόψεις που εκφράζει ο Μίλερ κατά την πρώτη τους συνάντηση. Αναφέρεται στο χαμηλό πνευματικό επίπεδο των Αμερικανών αναγνωστών και τη δυσκολία τους να κατανοήσουν τη λογοτεχνία της εποχής τους και σχολιάζει πως παρόλο που «έχουμε την πιο ελεύθερη εκπαίδευση, την καλύτερα οργανωμένη [...] καταλήγουμε σ' αυτά τα απελπιστικά αποτελέσματα» (*Μέρες Γ'*: 131). Στην ίδια συνάντηση, ο Μίλερ αναφέρεται και στο ταξίδι του από την Μασσαλία μέχρι τον Πειραιά, τους συνεπιβάτες του στο πλοίο και τον ενθουσιασμό που εξέφρασαν στον Μίλερ για την Αμερική και την πρόοδο. Ο λογοτέχνης σχολιάζει: «Όλα αυτά δεν υπάρχουν, όλα αυτά είναι σάπια» (*Μέρες Γ'*: 132). Υπάρχει λοιπόν ένα παράδοξο εδώ: από τη μία, ο Σεφέρης και η παρέα του αντικρίζουν τον Μίλερ ως εκπρόσωπο της σύγχρονης αμερικανικής κουλτούρας που θέλουν να εξερευνήσουν. Από την άλλη, όμως, ο ίδιος ο Μίλερ προσπαθεί να αποστασιοποιηθεί ή έστω να διαφοροποιηθεί από αυτήν την κουλτούρα και να αντιστρέψει τους όρους της σύγκρισης.

Σε μια άλλη συνάντησή τους, στο Τριανέμι, ο Μίλερ ήταν πάλι πρωταγωνιστής στις συζητήσεις. Όσοι παρευρίσκονταν, δηλαδή ο Σεφέρης, ο Κατσίμπαλης, ο Στεφανίδης, ο Αντωνίου, παρακολουθούσαν με προσοχή τον Μίλερ να μονοπωλεί τη συζήτηση, μιλώντας για τις εμπειρίες και τη ζωή του στο Παρίσι αλλά και στην Αμερική, τα βιβλία τα οποία διάβασε και τον συγκίνησαν. Ο Σεφέρης τον χαρακτηρίζει ως «άνθρωπο τέλεια απελπισμένο και τέλεια χαρούμενο» (*Μέρες Γ'*: 140), συμπληρώνοντας πως «ο Μίλερ σαν άνθρωπος είναι αποτυχημένος αλλά ταυτόχρονα δεν τον ενδιαφέρει αν για αυτό έχει δίκιο ή άδικο» (*Μέρες Γ'*: 141). Αυτές οι δύο φράσεις, που έχουν μια οξύμωρη χροιά, μας δίνουν την εντύπωση πως ο Σεφέρης διέκρινε τις αντιφάσεις του χαρακτήρα του Αμερικάνου πεζογράφου και θαύμασε το γεγονός ότι ο Μίλερ δεν επηρεαζόταν από την κοινή γνώμη. Μπορούμε να

συνειδητοποιήσουμε πως στα μάτια του Έλληνα ποιητή, ο Μίλερ φαίνεται άνθρωπος ο οποίος παρά τις απογοητεύσεις της ζωής, την απαγόρευση της κυκλοφορίας των μυθιστορημάτων του σε διάφορες χώρες και την δύσκολη ζωή στο Παρίσι, τα τελευταία 10 χρόνια, διατηρούσε μια αισιόδοξη στάση και την πίστη στα ατομικά του κριτήρια αισθητικής και ηθικής.

Ένα από τα ταξίδια στο οποίο αναφέρεται ο Μίλερ, στον Κολοσσό, ήταν αυτό στην Ύδρα, όπου τον συνόδεψαν ο Κατσίμπαλης και ο Σεφέρης. Η αφορμή αυτού του ταξιδιού, γεννήθηκε από την συνάντηση του Αμερικανού πεζογράφου και του Χατζηκυριάκου-Γκίκα. Ο διάσημος ζωγράφος είχε καταγωγή από το νησί αυτό και ο Μίλερ ήθελε να γνωρίσει το νησί που φαντάζεται «χτισμένο από μια φυλή καλλιτεχνών» (313). Στο καράβι της επιστροφής, ο Σεφέρης καταγράφει τις εντυπώσεις του από την εξόρμηση τους. Σημειώνει πως ο Μίλερ «φαίνεται να ήταν ενθουσιασμένος από το μικρό ταξίδι σε αυτό το νησί» (*Μέρες Γ΄*: 143). Από ό,τι φαίνεται, στο ταξίδι αυτό ο Σεφέρης παρατηρούσε τον Αμερικανό πεζογράφο να μαθαίνει και να ακούει για το νησί και την αρχιτεκτονική του σπιτιού. Μεταφέρει τη φράση του Μίλερ «going crazy about Hydra» (*Μέρες Γ΄*: 143), φανερώνοντας τον ενθουσιασμό του. Ενδιαφέρον σε αυτό το σημείο έχει το γεγονός ότι ο Σεφέρης παρατηρεί τον Μίλερ – δηλαδή βλέπει την Ύδρα, και γενικότερα την Ελλάδα, τον τόπο του, με τα μάτια του επισκέπτη.

Έκτοτε, οι συναντήσεις ανάμεσα στους δύο αρχίζουν να πυκνώνουν, γεγονός που αποτυπώνεται και στα ημερολόγια του Σεφέρη. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται στο ενδιαφέρον που εκδήλωνε ο Μίλερ για την αστρολογία και τις απόκρυφες επιστήμες, το οποίο εκλαμβάνει ως «χαρακτηριστικό του αμερικανισμού του» (*Μέρες Γ΄*: 144-145). Στη συνέχεια παρατηρεί πως αυτό συνιστά «ένα είδος μύθου μέσα σ' έναν κόσμο χωρίς μυθολογία, χωρίς παράδοση, όπως η Αμερική. Αυτός ο άνθρωπος που μισεί την αμερικανοποιημένη ζωή, είναι ένας τύπος αμερικάνικης βίωσης. Δεν το αναφέρω για να τον ψέξω» (*Μέρες Γ΄*: 145). Ο Σεφέρης γράφει, επίσης, πως «οι αρετές του, η δύναμη του, βρίσκονται αλλού από εκεί που ο ίδιος νομίζει» (*Μέρες Γ΄*: 145). Οι παρατηρήσεις του Σεφέρη αποκαλύπτουν πως ο Έλληνας ποιητής επιχειρεί να ανιχνεύσει στις συνήθειες και τις τάσεις του αντισυμβατικού Μίλερ στοιχεία χαρακτηριστικά της αμερικανικής κουλτούρας. Είναι ενδεικτικές όχι μόνο της εικόνας που σχηματίζει ο Σεφέρης για τον Μίλερ, αλλά και αυτής που έχει διαμορφώσει για τον αμερικανικό χαρακτήρα και τρόπο ζωής.

Μία εξίσου αινιγματική πτυχή του χαρακτήρα του Μίλερ αναδεικνύεται στα σημεία όπου ο Σεφέρης μεταφέρει τις συζητήσεις τους για τον επερχόμενο πόλεμο. Ο Μίλερ μοιάζει να αναζητά αφορμή για να διακόψει τέτοιου είδους συζητήσεις. Ένα βράδυ, από τα πρώτα που ο Μίλερ συνόδευε τον Σεφέρη μέχρι το σπίτι του, έγινε μια μικρή κουβέντα για το θέμα αυτό. Ο Μίλερ σχολιάζει «...στο Παρίσι, πριν χρόνια, παρατηρώντας πόσο η ζωή γίνεται όλο και πιο αφηρημένη, λέγαμε μ' έναν φίλο: θα καταλήξουν να σκοτώνονται χωρίς να το καταλάβουν. Αυτό γίνεται τώρα» (*Μέρες Γ'*: 142) και δίνει τέλος στη συζήτηση με τα λόγια «θα προτιμούσα να μην μιλούσαμε τόσο σύντομα γι' αυτό το θέμα» (*Μέρες Γ'*: 142). Τα λόγια αυτά του Μίλερ προδίδουν είτε αδιαφορία και τάση φυγής είτε δυσκολία να αποδεχτεί τα γεγονότα της επικαιρότητας. Είναι πιθανόν πως προτιμούσε να παρατείνει τη διαμονή του στην Ελλάδα, αυτή την Ελλάδα που έχει κατασκευάσει ως τόπο ειδυλλιακό, και να αποδιώξει κάθε σκέψη για τον πόλεμο και τις μελλοντικές ανακατατάξεις. Ο Σεφέρης παραθέτει τα λόγια του χωρίς να τα σχολιάζει ή να τα κρίνει. Είναι σαφές πάντως ότι του προκαλούν εντύπωση γιατί τα καταγράφει. Ενδεχομένως αποτελούν για τον ποιητή-διπλωμάτη άλλη μια ένδειξη της διαφοράς των δύο σε ιδιοσυγκρασία και προτεραιότητες.

Χαρακτηριστική είναι και η συνομιλία που μας μεταφέρει ο Σεφέρης από μια βραδινή συνάντηση στο σπίτι του Κασιμίπαλη, την περίοδο του αποχωρισμού. Ο Αμερικανός πεζογράφος δηλώνει πως «τώρα ένιωσα το δάχτυλο της μοίρας πάνω μου, δε θέλω πια να δοκιμάσω να της ξεφύγω. Δεν γίνεται τίποτε. Πρέπει να τραβήξω το δρόμο μου» (*Μέρες Γ'*: 150). Ο Μίλερ είχε μόλις λάβει ειδοποίηση από την Αμερικάνικη πρεσβεία πως έπρεπε να γυρίσει στην πατρίδα του το αργότερο μέχρι τέλη Δεκέμβρη 1939. Και συνεχίζει κάνοντας τον απολογισμό του: «πέρασα τόσο ωραία εδώ, συγκινήθηκα τόσο, ενθουσιάστηκα τόσες φορές. Είχα τις πιο σπουδαίες διακοπές που θα μπορούσα να ονειρευτώ. Σας μιλώ για να σας δείξω την ευγνωμοσύνη μου γιατί τώρα ξέρω πως θα χωριστούμε» (*Μέρες Γ'*: 150-151). Ο Σεφέρης σημειώνει στο ημερολόγιο του πως «ο τόπος του δίνει χαρά» (*Μέρες Γ'*: 150), σχόλιο που φανερώνει αφενός και τη δική του στενοχώρια για την αναγκαστική αποχώρηση του νέου φίλου του και αφετέρου ίσως την προσπάθεια του να κατανοήσει τον ιδιαίτερο ψυχισμό του Μίλερ.

Ο Σεφέρης, πιο συγκεκριμένα, ακόμα και τις πρώτες μέρες που ο Μίλερ είχε πάρει τον δρόμο του γυρισμού, σκεφτόταν τον φίλο του και τις συζητήσεις τους. Το Ιανουάριο του

1940, ο Σεφέρης καταγράφει στο ημερολόγιο του τα λόγια του Μίλερ: «Δεν είμαι συγγραφέας, αλλά άνθρωπος», χαρακτηρίζοντας τον Μίλερ ως άνθρωπο ο οποίος μισούσε καθετί το μηχανικό και αφηρημένο. Τον θεωρούσε «άνθρωπο παλαβό από ενθουσιασμό γιατί βρήκε τη φωνή του» (*Μέρες Γ΄*: 162). Ακόμη γράφει πως «Ο Η.Μ δίνει κάποτε την εντύπωση πως είναι σαν το φυτό. Θα ήθελα να δώσω σ' αυτή τη φράση την καλύτερη δυνατή ερμηνεία. Είναι ένα αξιοθαύμαστο χαρακτηριστικό του. Όχι πια ο άνθρωπος αλλά ένας άνθρωπος, κάτω από την ανθρώπινη επιφάνεια, βγάζοντας, όταν μπορεί να ξαναγυρίσει από τον βυθό, ένα παράξενα λαξεμένο κεφάλι ακαθάριστο από τη λάσπη». (*Μέρες Γ΄*: 162). Εκείνο που θαυμάζει στον Μίλερ είναι η ακατέργαστη πλευρά του, αυτή που παραμένει υποταγμένη στο ένστικτο και που εκδηλώνει με πιο γνήσιους τρόπους.

Με τον πόλεμο να απειλεί την Ελλάδα τώρα πια, η Αμερικανική πρεσβεία είχε ήδη αποστείλει σε όλους του Αμερικανούς υπηκόους που βρίσκονταν στην Ελλάδα εντολή να επιστρέψουν μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου του 1939. Το ταξίδι του Μίλερ στην Ελλάδα είχε φτάσει στο τέλος του και έπρεπε να επιστρέψει πίσω στην πατρίδα, σε ένα πλοίο της American Export Lines με προορισμό την Νέα Υόρκη. Ο Σεφέρης παρέμεινε στην Ελλάδα για ένα χρονικό διάστημα, και τελικά, με την εισβολή των Γερμανών στη χώρα, ακολούθησε την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση στη Μέση Ανατολή, και πιο συγκεκριμένα στο Κάιρο. Και λίγο αργότερα η ελληνική κυβέρνηση τον έστειλε στην Πρετόρια. Λίγες μέρες αφότου ο Μίλερ είχε αποχωρήσει από την Ελλάδα, ο Σεφέρης γράφει στο ημερολόγιο του για την τελευταία τους συνάντηση στον Πειραιά. Χαρακτηρίζει την συγκίνηση του περίεργη και σημειώνει τα λόγια του Μίλερ: «είναι περίεργο πόσο αργά να συγκινηθώ» (*Μέρες Γ΄*: 161).

Όσον αφορά την αλληλογραφία Σεφέρη-Μίλερ που ακολουθεί, αυτό που τη δυσκόλεψε δεν ήταν τόσο η απόσταση όσο ο ίδιος ο πόλεμος και η δυσκολία του ταχυδρομείου. Υπήρξε αλληλογραφία μεταξύ τους, παρόλα αυτά περισσότερα ήταν τα γράμματα του Μίλερ προς τον Σεφέρη. Μεταξύ άλλων, ο Αμερικανός πεζογράφος στέλνει στον Σεφέρη και αποσπάσματα από τον *Κολοσσό*, με την παράκληση να τα στείλει ακολούθως στους υπόλοιπους Έλληνες φίλους. Συγκεκριμένα, προς τα τέλη Μαΐου 1940, ο Σεφέρης δέχεται γράμμα από τον Μίλερ μαζί και ένα χειρόγραφο απόσπασμα του *Κολοσσού*, ή όπως ο Μίλερ το χαρακτήριζε «έκθεση για την Ελλάδα» (Thaníel, 1994: 125), στην οποία περιγράφει την επίσκεψη τους στην Επίδαυρο. Στο ίδιο αυτό γράμμα, ο Μίλερ εκφράζει τις

ανησυχίες του για την έκβαση του πολέμου και την ελπίδα πως η Ελλάδα θα ξεπερνούσε αυτή την κακοτυχία και πως με το τέλος του πολέμου ο ίδιος θα επέστρεφε πίσω στην Ελλάδα και στους Έλληνες φίλους του. Σε γράμμα του, στις 25 Ιουνίου του 1940, ο Μίλερ στέλνει ολόκληρο το πρώτο κομμάτι από την «έκθεση» του, και ζητά από τον Σεφέρη να το προωθήσει στον Κατσίμπαλη (Thaníel, 1994: 125). Από την μεριά του Σεφέρη, το μόνο που έχουμε ως ένδειξη ότι διάβασε τα γράμματα του Μίλερ, καθώς και το χειρόγραφο απόσπασμα του *Κολοσσού*, είναι ένα γράμμα που έγραψε στην γυναίκα του Μαρώ. Στο γράμμα αυτό, ο Σεφέρης χαρακτηρίζει τις σελίδες του χειρόγραφου του *Κολοσσού* «πολύ καλές», και συνεχίζει: «μ' αρέσει πολύ αυτός ο πόντος και χαίρομαι που εγίναμε φίλοι» (Κοπιδάκης, 1989: 378). Στο ίδιο γράμμα, προς την Μαρώ, σχολιάζει τις διεθνείς εξελίξεις και τη στάση της Αμερικής, εικάζοντας ότι αργά ή γρήγορα θα εμπλεκόταν και η Αμερική στον πόλεμο.

Ωστόσο, το ταχυδρομείο έγινε πολύ πιο δύσκολο, καθώς τα γράμματα περνούσαν έλεγχο από τις αρχές και λογοκρίνονταν. Τα περισσότερα από αυτά έφταναν με καθυστέρηση ή χάνονταν. Έτσι τα μόνα γράμματα που σώθηκαν από τη μεταξύ τους αλληλογραφία είναι δύο. Στο πρώτο, με ημερομηνία 21 Αυγούστου 1940, όπου ο Μίλερ στέλνει ακόμη ένα κεφάλαιο από τον *Κολοσσό*, στον Σεφέρη. Στο δεύτερο, με ημερομηνία 15 Οκτωβρίου 1940, στέλνει τα δύο τελευταία κομμάτια του *Κολοσσού*, ενημερώνοντας τον Σεφέρη πως «δεν έχει βρει ακόμα εκδότη, αλλά αρκετοί ενδιαφέρονται» (Thaníel, 1994: 125). Η απάντηση του Σεφέρη στο γράμμα του Μίλερ, με ημερομηνία 21 Αυγούστου 1940, χρονολογείται στις 8 Οκτωβρίου 1940. Το γράμμα αυτό είναι το ένα από τα έξι γράμματα που δημοσιεύτηκαν στο *Labrys* 8 από τον Ι. Σταθάτο (Thaníel, 1994: 125). Στο γράμμα αυτό ο Σεφέρης έγραψε πως μόλις έλαβε το χειρόγραφο του *Κολοσσού*, κατευθύνθηκε προς τον λόφο του Αρείου Πάγου, απέναντι από την Ακρόπολη, και εκεί το διάβασε κάτω από «πολύ έντονο ήλιο» (Thaníel, 1994: 125).

Την περίοδο εκείνη, η Ιταλία εισβάλλει στα ελληνικά εδάφη και ο Σεφέρης, στέλνει τηλεγράφημα στον Μίλερ, στις 7 Νοεμβρίου 1940, λέγοντας: «Fighting against brutal invader for our souls for everything you loved here. Support your friends. Hearty salute – George Seferiades» (Thaníel, 1994: 126). («Πολεμάμε ενάντια στυγνό εισβολέα για τις ψυχές και για ό, τι αγάπησες εδώ. Υποστήριξε τους φίλους σου. Εγκάρδιους χαιρετισμούς»). Το τηλεγράφημα αυτό μπορεί να στάλθηκε αλλά μάλλον δεν έφτασε στα χέρια του Μίλερ,

καθώς είχε φύγει από την Νέα Υόρκη, ξεκινώντας την περιοδεία του στην Αμερική, χωρίς να στείλει κάποια νέα διεύθυνση.

Μετά από αυτό το τηλεγράφημα, η μεταξύ τους αλληλογραφία ατονεί για ένα διάστημα. Η ζωή του Σεφέρη αλλάζει ριζικά, καθώς την άνοιξη του 1941, η Γερμανία εισβάλλει στην Ελλάδα και η ελληνική κυβέρνηση αναγκάζεται να καταφύγει πρώτα στην Κρήτη και αμέσως μετά στην Μέση Ανατολή. Ο Σεφέρης ακολουθεί την ελληνική κυβέρνηση στην εξορία και λίγο καιρό μετά, στέλνεται στην Ελληνική Πρεσβεία στην Πρετόρια, Νότια Αφρική, για μερικούς μήνες. Ο Σεφέρης γράφει στον φίλο του επιστολή που χρονολογείται πιθανότατα στις 2 Αυγούστου 1941, όπως συμπεραίνουμε από την απάντηση του ίδιου του Μίλερ σε γράμμα προς τον Σεφέρη στις 3 Οκτωβρίου (Thaniel, 1994: 126). Στην επιστολή του αυτή ο Μίλερ αναφέρει πως δεν είχε ακούσει νεότερα από κανέναν από τους φίλους του στην Ελλάδα. Τα μόνα νέα που γνώριζε ήταν φήμες που είχε ακούσει: πως ο Κατσίμπαλης ήταν αιχμάλωτος πολέμου και πως ο Στεφανίδης είχε σκοτωθεί. Στη συνέχεια αναφέρει πως ο *Κολοσσός* είναι στο τυπογραφείο (θα εκδιδόταν εκείνη την εβδομάδα) και ότι είχε ήδη ζητήσει να σταλθούν μερικά αντίγραφα του βιβλίου στον Σεφέρη στην Νότια Αφρική.

Το γράμμα αυτό το απαντάει ο Σεφέρης στις 27 Νοεμβρίου 1941, αλλά δεν γνωρίζουμε αν η απάντηση φτάνει ποτέ στα χέρια του Μίλερ. Το επόμενο γράμμα το γράφει στις 25 Δεκεμβρίου 1941 (πρόκειται για επιστολή που ο Σεφέρης ενσωματώνει στις *Μέρες Δ'*) Στο γράμμα αυτό, διαψεύδει τις φήμες για τον Στεφανίδη και για τον Κατσίμπαλη και σημειώνει πως δεν έχει λάβει ακόμα τα αντίτυπα του *Κολοσσού*. Ο Μίλερ απαντά γρήγορα, στις 29 Ιανουαρίου 1942, από την Νέα Υόρκη, ελπίζοντας ότι θα του έχουν έρθει τα τρία αντίτυπα του *Κολοσσού* (Thaniel, 1994: 129). Τον ίδιο ακριβώς μήνα, ο Σεφέρης δέχεται ένα αντίτυπο του *Κολοσσού*, από το οποίο και μεταφράζει μερικές από τις σελίδες στην γυναίκα του Μαρώ (*Μέρες Δ'*: 178).

Ο Σεφέρης έκτοτε δεν έγραψε άλλη επιστολή στον Μίλερ μέχρι το 1948 και ούτε αναφέρει το όνομα του Μίλερ στα ημερολόγια του. Μόνη εξαίρεση αποτελεί η εγγραφή του τον Οκτώβριο 1944, κατά τη διάρκεια δηλαδή της επιστροφής του στην Ελλάδα. Στο ταξίδι του γυρισμού, διάβαζε το *Lost Traveler* και είχε για «[π]ρώτη φορά επιθυμία, μετά από χρόνια να γράψω στον Henry Miller, ο οποίος δεν με είχε ξεχάσει και μου έγραφε ακόμα. Ελπίζω, να με συμπαθήσει που δεν απαντούσα στα μηνύματά του» (*Μέρες Δ'*: 369). Ο Μίλερ, αντιθέτως, συνέχισε να στέλνει γράμματα. Το 1943, έστειλε μια Χριστουγεννιάτικη κάρτα από

το Λος Άντζελες καθώς και το 1944 αλλά από το Μοντερέι. Αργότερα, στις 28 Μαΐου 1945 έστειλε γράμμα (ο Σεφέρης είχε γυρίσει πίσω στην Ελλάδα), όπου διαβάζουμε, «Χίλιες φορές γεια! Και ειρήνη! Πόσος καιρός από τότε που έχουμε ακούσει ο ένας τον άλλον!» (Thaniel, 1994: 130). Ο Αμερικανός πεζογράφος, είχε την περιέργεια για το αν ο Κατσίμπαλης είχε διαβάσει τον *Κολοσσό*. Η επικοινωνία ωστόσο παρέμενε δύσκολη.

Όσον αφορά τα μετέπειτα χρόνια, η αλληλογραφία μεταξύ Σεφέρη-Μίλερ, γίνεται πιο τακτική ξανά, και φανερώνει την επιθυμία και των δύο αλληλογράφων να διατηρήσουν την επικοινωνία. Πιο συγκεκριμένα για τον *Κολοσσό*, τον Μάρτιο 1949, ο Μίλερ στέλνει γράμμα ενημερώνοντας τον, μεταξύ άλλων, ότι στην Γαλλία είχε αρκετή επιτυχία το βιβλίο: «Όλοι στην Γαλλία αγαπάνε το *Colosse de Maroussi*» ενώ αναρωτιέται πότε θα κυκλοφορήσει και στην Ελλάδα (Thaniel, 1994: 131).

Ο *Κολοσσός*, δεν μεταφράστηκε αμέσως στα Ελληνικά. Όπως καταγράφεται στην αλληλογραφία μεταξύ του Σεφέρη και του Νάνη Παναγιωτόπουλου με ημερομηνία 3 Μαρτίου 1942, ο Σεφέρης γράφει: «σου στέλνω μόνο μια μετάφραση δύο σελίδων από το βιβλίο του Miller, που μου ήρθε επιτέλους» (Αρβανιτάκης, 2006: 90). Μαζί με το γράμμα, έστειλε και τις δύο σελίδες που είχε μεταφράσει ο Σεφέρης από το ταξίδι στον Πόρο. Δεν έχουμε καταγεγραμμένο σε κάποιο σημείο της αλληλογραφίας αυτής για το αν ο Σεφέρης θέλησε όντως να μεταφράσει ολόκληρο το έργο του Μίλερ, πέρα από αυτές τις δύο σελίδες. Τελικά η πρώτη στα ελληνικά του *Κολοσσού* κυκλοφόρησε το 1965 από τις εκδόσεις Γαλαξία, με μεταφραστή έναν άλλο φίλο της παρέας των *Νέων Γραμμάτων*, τον Ανδρέα Καραντώνη.

Μία ακόμη σημαντική φιλία που συνάφθηκε κατά την διάρκεια διαμονής του Μίλερ στην Ελλάδα, ήταν αυτή με τον Νίκο Χατζηκυριάκο-Γκίκα, και η φιλία αυτή διατηρήθηκε και στην μεταξύ τους αλληλογραφία. Τα δεδομένα που υπάρχουν, ως προς την αλληλογραφία Γκίκα-Μίλερ, ξεκινάνε από τον Νοέμβριο του 1939, όταν ο Μίλερ βρισκόταν ακόμη στην Ελλάδα. Το τελευταίο γράμμα του Μίλερ προς τον Γκίκα, τον Δεκέμβριο του 1939, ήταν για να ενημερώσει για την ημερομηνία την οποία έφευγε για την Νέα Υόρκη. Πριν κλείσει το γράμμα αυτό, ο Μίλερ γράφει: «Είμαι σχεδόν σίγουρος πως θα ξαναέρθω – ίσως μάλιστα και τούτο το καλοκαίρι. Δεν πιστεύω να κρατήσει για πολύ ο πόλεμος» (Κριτσέλη-Προβίδη, 1992: 49). Το επόμενο γράμμα το οποίο γράφει ο Μίλερ στον Γκίκα, χρονολογείται στις 10 Μαρτίου

1940, όπου ο Αμερικανός συγγραφέας αναφέρει αρκετά, ανάμεσα σε αυτά και το γεγονός ότι: «Σ' ένα βιβλίο μου που θα δημοσιευτεί το φθινόπωρο (αμερικανική έκδοση) επιφυλάσσω ένα κεφάλαιο για την ελληνική περιπέτεια και πιστέψτε με, θα το κάνω με όλη την καρδιά – για του Έλληνες, για την Ελλάδα, για σας, για όλους μας τους φίλους» (Κριτσέλη-Προβίδη, 1992: 60). Σε επόμενο γράμμα, ξανά από τον Μίλερ προς τον Γκίκα, με ημερομηνία 3 Οκτωβρίου 1940, ο Μίλερ αναφέρει πως ο *Κολοσσός* έχει ολοκληρωθεί και πως θα στείλει «αντίγραφο του υπόλοιπου χειρόγραφου σε λίγες μέρες» και συνεχίζει: «Είναι πολύ πιθανό μερικά κεφάλαια ή αποσπάσματα να δημοσιευθούν στο περιοδικό *Atlantic Monthly* πριν την έκδοση του βιβλίου» (Κριτσέλη-Προβίδη, 1992: 71). Ο Γκίκας απάντησε στο γράμμα στις 29 Μαρτίου 1941, γράφοντας: «παραξενεύομαι, όλοι μας παραξενευόμαστε, που δεν είδαμε ακόμα δημοσιευμένο τον *Κολοσσό*. Νομίζω ότι θα αποτελούσε αληθινή αποκάλυψη και θα ήταν απόλυτα επίκαιρο» (Κριτσέλη-Προβίδη, 1992: 78-79).

Η αλληλογραφία μεταξύ Μίλερ-Γκίκα, διακόπηκε για αρκετά χρόνια. Οι λόγοι για τη διακοπή της αλληλογραφίας παραμένουν άγνωστοι. Ωστόσο, ο Μίλερ γράφει στον Γκίκα γράμμα στις 24 Μαΐου 1947 λέγοντας: «η ζωή μου είναι εδώ και μερικά χρόνια τώρα πολύ ανήσυχη» (Κριτσέλη-Προβίδη, 1992: 81), και συνεχίζει με τα γεγονότα τα οποία συνέβησαν στην ζωή του. Γράφει για την νέα του ασχολία, την ζωγραφική, την οποία απέκτησε όταν γύρισε στην Αμερική. Σημειώνει: «είναι μεγάλος πειρασμός να εγκαταλείψω το γράψιμο και απλώς να ζωγραφίσω. Προτιμώ τη ζωγραφική απ' το να γράφω» (Κριτσέλη-Προβίδη, 1992: 82-83). Ο Γκίκας, παρόλα αυτά δεν απάντησε σε αυτά τα γράμματα, ή τουλάχιστον δεν σώζεται κάποια επιστολή του προς τον Μίλερ.

Ο Μίλερ, γράφει πάλι στον Γκίκα στις 13 Ιουνίου 1948, ένα μικρό γράμμα, αναφέροντας πως ο *Κολοσσός* εκδόθηκε στα γαλλικά. Γράφει: «παρακάλεσα τους εκδότες μου να σας στείλουν τρία ή τέσσερα αντίτυπα. Σας παρακαλώ να τα μοιράσετε εκ μέρους μου στον Κατσίμπαλη, τον Σεφέρη, τον Αντωνίου – μπορείτε;» (Προβίδη-Κριτσέλη, 1992: 94). Το τελευταίο γράμμα που κατεγράφη ήταν από τον Μίλερ προς τον Γκίκα, στις 6 Ιουνίου 1952, όπου ο Μίλερ γράφει: «ακόμα μια φορά φλερτάρω με την ιδέα να κάνω ένα ταξίδι στην Ευρώπη» (Προβίδη-Κριτσέλη, 1992: 102), υπαινισσόμενος ότι θα ήθελε να επισκεφτεί ξανά και την Ελλάδα. Ωστόσο, όπως γνωρίζει κανείς, παρά την βαθιά του επιθυμία που βλέπουμε και στα γράμματα που γράφει στους Έλληνες φίλους του, ο Μίλερ δεν κατάφερε να γυρίσει πίσω στην Ελλάδα, αφότου έφυγε τα τέλη του 1939.

Ο Μίλερ σε όλη την διάρκεια της διαμονής του στην Ελλάδα, αλλά και μετά την αναχώρηση του πίσω στην Αμερική, κράτησε επαφές με τους Έλληνες φίλους του. Η στενή του σχέση με τον Κατσίμπαλη μπορεί να πυροδότησε την συγγραφή του *Κολοσσού*, αλλά η αγάπη του για την Ελλάδα και η επιθυμία του να επιστρέψει πίσω μετά τον πόλεμο παρέμεινε ζωντανή, με τις φιλίες που κράτησε με τον Σεφέρη και τον Γκίκα μέσω των αλληλογραφιών. Η φιλία μεταξύ αυτών διατηρήθηκε, λόγω των εμπειριών από την περίοδο παραμονής του Μίλερ στην Ελλάδα, αλλά και αφετέρου όταν ο Μίλερ ξεκίνησε να γράφει τον *Κολοσσό*, και αλληλογραφούσε για την πορεία του έργου στους φίλους του. Στις επιστολές τους, η έκδοση του έργου του Μίλερ, οι μεταφράσεις σε άλλες γλώσσες και η αποστολή εντύπων από τον Μίλερ στους Έλληνες φίλους του, ήταν το κύριο θέμα συζήτησης αλλά και αυτό που τους έφερνε κοντά, ακόμα και αν βρισκόντουσαν σε απόσταση.

Όσον αφορά την εικόνα του Μίλερ, μέσα από τα μάτια του Σεφέρη, μπορούμε να κατανοήσουμε το γεγονός ότι ο Αμερικάνος πεζογράφος, είναι ένας άνθρωπος απελπισμένος και απογοητευμένος από την χώρα του. Θέλει να νιώσει ελεύθερος και ο Σεφέρης αυτό το παρατηρεί, με τα ταξίδια που έκαναν μαζί στην Ελλάδα, αλλά και με τον τρόπο με τον οποίο ήθελε να αποφύγει τις συζητήσεις περί πολέμου, αλλά ταυτόχρονα να γίνεται και ρεαλιστής όταν δεν μπορούσε πια να παραμείνει στην Ελλάδα και να γυρίσει πίσω στην πραγματικότητα, που ήταν η Αμερική. Ο Μίλερ για τον Σεφέρη και τον κύκλο του, αντιπροσώπευε τελικά την πραγματική πλευρά της Αμερικής και όχι απλά την ιδεατή εικόνα που οι περισσότεροι είχαν δημιουργήσει στο μυαλό τους.

3γ. Κριτική για τον Κολοσσό του Μαρουσιού

Ο *Κολοσσός του Μαρουσιού*, ήταν ένα έργο το οποίο, από την στιγμή της έκδοσης του, απέσπασε την προσοχή των Ελλήνων φίλων του Μίλερ. Όπως είδαμε από την αλληλογραφία του Μίλερ με τον Σεφέρη, ο ίδιος ο Αμερικάνος πεζογράφος το ανέφερε συχνά στα γράμματα του και αγωνιούσε για την υποδοχή του στην Ελλάδα. Το έργο έφτασε πράγματι στα χέρια των Ελλήνων, στην πρωτότυπη μορφή ή και σε μεταφράσεις. Θα περιοριστούμε εδώ στις κριτικές που γράφτηκαν από Έλληνες λογοτέχνες και λογίους τις πρώτες δεκαετίες μετά την κυκλοφορία του.

Αρχικά θα αναφερθούμε στα άρθρα τα οποία γράφτηκαν σε εφημερίδες, στην Ελλάδα και την Αμερική. Από το Τυπογραφείο Σεργιάδη⁵ (1956), σε ένα μικρό βιβλιαράκι, μαζεύτηκαν πέντε άρθρα της πρώτης περιόδου υποδοχής του *Κολοσσού*.

Το πρώτο άρθρο γράφτηκε από τον Μ.Ι. Πολίτη, στην ελληνοαμερικανική εφημερίδα *Εθνικός Κήρυξ*, στις 27 Νοεμβρίου 1941. Ο συντάκτης αναφέρεται στο άρθρο στην προσωπικότητα και το έργο του Κατσίμπαλη και μεταφράζει κάποια αποσπάσματα από το έργο του Μίλερ. Ο Πολίτης γράφει «είναι αδύνατο να περιγράψει κανείς το αριστούργημα αυτό του Μίλερ» (9). Επισημαίνει πάντως πως ο Μίλερ δεν αντικρίζει την Ελλάδα με το βλέμμα του αρχαιολόγου, αλλά στέκεται στο σύγχρονο πολιτισμό και τον ελληνικό λαό, και ότι «χάρης στη βαθιά του κατανόηση του πνεύματος της Ελλάδας και της ψυχής του Ελληνικού λαού, ο *Κολοσσός του Μαρουσιού*, παίρνει ακόμη μεγαλύτερη σημασία» (9). Και συμπληρώνει «καλύτερα από κάθε άλλον συγγραφέα που ασχολήθηκε για την Ελλάδα, στο πρόσφατο ή το μακρινό παρελθόν, ο Μίλερ εξυπηρετεί την Ελληνική ιδέα, γιατί με λόγια εύγλωττα μιλάει για την αιωνιότητα της Ελληνικής Φυλής» (9). Ο συντάκτης στέκεται ιδιαίτερα στο γεγονός ότι ο Μίλερ επιχειρεί μια σύγκριση μεταξύ της Ελλάδας και της Αμερικής και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, ακόμα κι αν αρκετοί Έλληνες έφυγαν και εγκαταστάθηκαν μόνιμα σε κάποια άλλη χώρα, το ελληνικό πνεύμα επικρατεί ακόμα.

⁵ Όλες οι παραπομπές που γίνονται σε αυτή την ενότητα στις κριτικές που γράφτηκαν για τον *Κολοσσό* αναφέρονται στην έκδοση του Τυπογραφείου Σεργιάδη (1956).

Λίγα χρόνια αργότερα, στις 29 Ιουνίου 1948, στην εφημερίδα *Το Βήμα*, γράφτηκε ένα ακόμη άρθρο για τον Κολοσσό, από τον Α. Αποστολόπουλο. Ο Αποστολόπουλος, γνώριζε για το έργο του Μίλερ, από όταν είχε κυκλοφορήσει για πρώτη φορά στην Αμερική, αλλά εκείνος το διάβασε στην γαλλική του έκδοση από τον εκδοτικό οίκο *Chêne*, σημειώνοντας πως το βρίσκει «ένα θεσπέσιο ταξίδι μέσα σ' έναν κόσμο θαυμαστό, αγαπητό και οικείο» (11). Συνεχίζει αναφέροντας πως ο Κολοσσός δεν είναι «παρά αγάπη και ασυγκράτητος ενθουσιασμός, που η αγάπη του πραγματικού κόσμου ανάβει» (12) ενώ σημειώνει πως ο Μίλερ μπόρεσε να αναγνωρίσει τη «γένεσι ενός καινούριου Ελληνικού μύθου». (11). Όπως ο Πολίτης, έτσι και ο Αποστολόπουλος στέκεται στην ευαισθησία του Μίλερ απέναντι στους σύγχρονους Έλληνες, αλλά και σε φράσεις του Αμερικανού πεζογράφου που τοποθετούν την Ελλάδα στην σφαίρα της «αιωνιότητας» και της «οπτασίας». Ο αρθρογράφος προσθέτει πως για να κατανοήσει κανείς πλήρως αυτά τα συναισθήματα που κατακλύζουν τον Αμερικανό πεζογράφο θα πρέπει να μεταφραστεί το έργο στα Ελληνικά. Το άρθρο του Αποστολόπουλου τελειώνει με την εξής πρόταση: «Μας είναι δύσκολο να υποθέσουμε πως αυτό το έργο, αυτός ο πολυσήμαντος χαιρετισμός ενός ελεύθερου ανθρώπου στη χώρα μας, σ' ό,τι παντοτινό, ζωντανό και φωτεινό η χώρα μας έχει, δεν χαρίστηκε ήδη ή δεν χαρίστηκε σ' όλους τους Έλληνες, στη γλώσσα τους» (15).

Το ίδιο έτος στις 15 Αυγούστου 1948, γράφεται ένα ακόμη άρθρο, στην *Ελληνική Πνοή*, από τον Άλκη Θρύλο (την Ελένη Ουράνη). Η κριτικός αναφέρεται και αυτή επαινετικά στο έργο του Μίλερ, τονίζοντας το γεγονός ότι δεν ήταν ένας συνηθισμένος ξένος που είχε προγραμματίσει να επισκεφτεί την χώρα, αλλά ένας τυχαίος επισκέπτης που έφτασε στην Ελλάδα «καλεσμένος από ένα φίλο του» και κατέληξε να κάνει νέες γνωριμίες – με άλλα λόγια, ένα ταξιδιώτης που αντίκρισε την Ελλάδα χωρίς προκαταλήψεις και προκατασκευασμένα σχήματα. Ο Θρύλος σχολιάζει πως «η απέχθεια για τον στανταρισμένο τρόπο ζωής της χώρας του, η οποία εκδηλώνεται και σε άπειρες σελίδες του *Κολοσσού του Μαρουσιού* είναι σ' αυτόν καθαρά αυθόρμητη σαν ενστικτώδικη, δεν είναι απόρροια συγκρίσεων, γνώσεων και νοσταλγιών άλλων πολιτισμών. Ο Μίλερ δεν μοιάζει να είναι καθόλου θρεμμένος με κλασικές σπουδές» (17). Παρόλα αυτά, η κριτικός αφήνει υπαινιγμούς για «μονομερείς εισηγήσεις» (όσον αφορά την παρουσίαση του Κατσίμπαλη και του κύκλου του) και για «πολλές περιττές σελίδες». Κλείνει το άρθρο του παρατηρώντας πως η γαλλική κριτική υποδέχτηκε το έργο του «με ύμνους» και παροτρύνει τον Οργανισμό

Τουρισμού «να φροντίσει τα βιβλία που είναι καλέσματα για το “ταξίδι στην Ελλάδα” να διαδοθούν πλατειά σ’ όλο τον κόσμο» (20). Η τελευταία αυτή φράση φανερώνει πιθανότατα και την ειρωνική διάθεση της κριτικής, η οποία υποβιβάζει το έργο στην κατηγορία των διαφημιστικών φυλλαδίων. Η στάση αυτή θα μπορούσε πάντως να αντικατροπτίζει όχι μόνο την πραγματική άποψη της Ουράνη για το έργο του Μίλερ, αλλά και τις τεταμένες σχέσεις που παρατηρούνται την εποχή εκείνη ανάμεσα στην κριτική και τον κύκλο του Σεφέρη.

Το τέταρτο άρθρο όπου γίνεται αναφορά στον *Κολοσσό*, δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Το Βήμα*, στις 7 Νοεμβρίου 1948, από τον (φίλο του Σεφέρη) Ηλία Βενέζη και συμπληρώνει αυτό του Αποστολόπουλου που είχε δημοσιευτεί στο ίδιο έντυπο. Το άρθρο συνίσταται σε μεγάλο μέρος σε συρραφή παραθεμάτων από το έργο του Μίλερ, συμπληρώνεται ωστόσο με την παράθεση σχολίων του Κατσίμπαλη από προσωπικές τους συνομιλίες. Όπως και στα προηγούμενα κείμενα, ο Βενέζης στέκεται στο βλέμμα του ξένου που μπορεί να διακρίνει το μεγαλείο της Ελλάδας στη διαχρονική της διάσταση: «τι ωραία από αυτή τη ζωντανή, διακριτική αίσθηση του μεγαλείου που είναι πάντα παρόν στην Ελλάδα ως την τελευταία άκρη, ως τον τελευταίο άνθρωπο, τι ωραία που μπόρεσε και το είδε ο Μίλερ» (22).

Το τελευταίο κείμενο του τόμου δημοσιεύτηκε σε δύο συνέχειες, στις 15 και 20 Ιανουαρίου 1949, στην εφημερίδα *Έθνος*, από τον Απόστολο Σαχίνη. Στο πρώτο μέρος αναφέρει πως το έργο του Μίλερ έκανε θόρυβο στην Γαλλία, καθώς είχε μεταφραστεί στα γαλλικά, και πως «αποτέλεσε κυριολεκτικά ένα ωραίο ύμνο για την Ελλάδα, για τους Έλληνες και την Ελληνική Φύση» (27). Στην συνέχεια καταπιάνεται περισσότερο με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του Μίλερ και τις συγκυρίες του ταξιδιού, σχολιάζοντας πως «για να καταλάβει ο αναγνώστης τη μορφή και το περιεχόμενο του βιβλίου, πρέπει να γνωρίσει την προσωπικότητα του συγγραφέα, κι αυτή μας δείχνεται θαυμάσια μέσα στον *Κολοσσό του Μαρουσιού*, όπου αυτοβιογραφείται τότε πλάγια και τότε άμεσα ο Μίλερ». Ο Σαχίνης στην πορεία του άρθρου του διερωτάται αν ο Μίλερ ήταν ένας αδιάφορος εγωιστής, διότι την εποχή που ο Μίλερ βρισκόταν στην Ελλάδα είχε ήδη ξεσπάσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ωστόσο ο Αμερικανός μπορούσε «να λούζεται αμέριμνα στο ελληνικό φως» (29). Καταλήγει ωστόσο στο συμπέρασμα ότι ο Μίλερ δεν ήταν αδιάφορος εγωιστής, αλλά είναι «ο έξαλλος εραστής της ζωής και της ελευθερίας» και πως πίσω από τη φαινομενική αδιαφορία του για τις πολιτικές εξελίξεις κρύβεται μια βαθιά διαμαρτυρία.

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου, ο Σαχίνης εξετάζει το περιεχόμενο του βιβλίου και κυρίως τις κρίσεις του Μίλερ για την Ελλάδα. Αναφέρει πως «ο *Κολοσσός του Μαρουσιού* είναι ένας ωραίος ύμνος για την Ελλάδα, γραμμένος με διαρκώς αυξανόμενο αίσθημα αγάπης για μια χώρα όπου, κατά τον Χένρυ Μίλλερ, η μηχανική ζωή δεν κατέστρεψε ακόμα την ομορφιά και τη χαρά της απλής και πλούσιας ψυχικά ζωής» (32). Στο υπόλοιπο άρθρο, παραθέτει και σχολιάζει αποσπάσματα από το έργο του Μίλερ για να τεκμηριώσει τη θέση αυτή. Γράφει: «το φως και η φτώχεια της Ελλάδας έκαναν τον Μίλερ να την αγαπήσει. Η Ελλάδα είναι γι' αυτόν μια ιερή γη που ανοίγεται μπροστά του σαν βιβλίο της Αποκάλυψης» (35). Παρουσιάζει έτσι το έργο του Μίλερ ως κάτι πολύ σημαντικότερο από έναν «τουριστικό οδηγό», ως την αφήγηση μιας πνευματικής αφύπνισης, ενός ταξιδιού αυτογνωσίας.

Ο Σαχίνης παρατηρεί τέλος πως «δεν εκφράζονται έτσι σήμερα πολλοί για εμάς. Του είμαστε ευγνώμονες γι' αυτό» (36). Εκτός όμως από ευγνωμοσύνη απέναντι στον Μίλερ για το έργο το οποίο έγραψε, ο Σαχίνης προσθέτει πως θα πρέπει να νιώθουμε ευγνώμονες και στον Γιώργο Κατσίμπαλη, ο οποίος ήταν το κεντρικό πρόσωπο του έργου, καθώς «αν δεν συναντούσε τον Κατσίμπαλη, δεν είμαστε βέβαιοι πως ο Μίλερ θα έβλεπε όπως είδε την Ελλάδα». Συνεχίζοντας αυτό, αναφέρει πως ο Κατσίμπαλης πρόσφερε σημαντικό έργο για την Ελλάδα, ως ξεναγός του Μίλερ. Τη συμβολή του Κατσίμπαλη, εξάλλου, αναγνώρισε πρώτος ο Αμερικανός, που έγραψε τον *Κολοσσό* σε ένδειξη ευγνωμοσύνης. Έτσι, ο Σαχίνης στέκεται στη σημασία της πνευματικής φιλίας, αναγνωρίζοντας και τη στρατηγική εξωστρέφεια του Έλληνα λογίου.

Κλείνοντας το άρθρο του, ο Σαχίνης, γράφει: «μια πνοή αισιοδοξίας μας θωπεύει, όταν διαβάζουμε τις συγκινημένες αυτές και γεμάτες οξυδέρκεια και αγάπη γραμμές, που χάραξε ένα ξένος για την Ελλάδα» (37). Πρέπει να σημειωθεί ξανά, πως το άρθρο αυτό γράφτηκε στις αρχές του 1949, δηλαδή την ώρα που μαινόταν ακόμα ο εμφύλιος πόλεμος και που η αμερικανική παρουσία και επιρροή στην Ελλάδα ήταν ισχυρές. Ο Σαχίνης σημειώνει πως οι Έλληνες χρειάζονται μια ψυχική ανανέωση και πως διαβάζοντας τον *Κολοσσό του Μαρουσιού*, θα τονωθεί το ηθικό τους. Φυσικά, αναφέρεται στους Έλληνες οι οποίοι μπορούν να διαβάσουν το έργο του Μίλερ, είτε στα Αγγλικά είτε στα Γαλλικά. Κλείνει με την φράση ότι όσοι μπορέσουν να το διαβάσουν «θα αποκομίσουν θετικό, ψυχικό και πνευματικό κέρδος».

Διαβάζοντας αυτά τα άρθρα, μπορεί κανείς να καταλάβει ότι το έργο του Μίλερ επαινέθηκε από τους Έλληνες που κατάφεραν να το διαβάσουν στο πρωτότυπο ή στη γαλλική μετάφραση τα χρόνια που ακολούθησαν την έκδοσή του, ότι οι κριτικοί παρότρυναν το αναγνωστικό κοινό να το διαβάσει, σημειώνοντας ταυτόχρονα την ανάγκη να μεταφραστεί όσο πιο σύντομα γίνεται στα ελληνικά (υπενθυμίζουμε βέβαια εδώ πως η ελληνική του έκδοση άργησε κατά πολύ, αφού ο *Κολοσσός* εκδόθηκε στα Ελληνικά το 1965). Πέρας από τις επιμέρους κρίσεις τους, οι συντάκτες στέκονται όλοι στη σημασία του έργου του Μίλερ για τη γνωριμία του αγγλόφωνου κόσμου με το σύγχρονο πρόσωπο της Ελλάδας, αλλά και το ελληνικό πνεύμα στη διαχρονικότητά του.

Εκτός των άρθρων, σώζεται και μια βιβλιοκρισία του Δημήτρη Νικολαρεΐζη, η οποία δημοσιεύτηκε στο Αγγλικό περιοδικό *Horizon* το Μάρτιο του 1942. Η βιβλιοκρισία δημοσιεύτηκε, αργότερα στη συλλογή δοκιμίων του Νικολαρεΐζη με τίτλο *Δοκίμια Κριτικής* (1983).

Ο ίδιος, αναφέρει, πως βρισκόταν εκείνη την περίοδο «στο Λονδίνο με την ελεύθερη Ελληνική Κυβέρνηση, και στην υπηρεσία της, όταν ο Cyril Connolly, εκδότης του περιοδικού *Horizon*, που αντιπροσώπευε τις νεότερες λογοτεχνικές τάσεις της Αγγλίας, του πρότεινε να παρουσιάσει στους αναγνώστες του το βιβλίο του γνωστού Αμερικάνου μυθιστοριογράφου Χένρυ Μίλερ *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού*». Ο λογοτέχνης-διπλωμάτης ομολογεί πως θεώρησε χρέος του να κάνει αυτή την βιβλιοκρισία καθώς το έργο αναφερόταν στην Ελλάδα και κυρίως στον Γιώργο Κατσίμπαλη, οποίος ήταν «προσωπικός φίλος μου από τα πρώτα χρόνια που γνωριστήκαμε με τους λογοτεχνικούς κύκλους του τόπου μας» (1983: 273). Στις πέντε σελίδες που ακολουθούν, ο Νικολαρεΐζης, παρουσιάζει με κριτικό τρόπο τον *Κολοσσό*.

Στην εισαγωγή του, αναφέρει πως «η Ελλάδα είναι η κεντρική μορφή αυτού του βιβλίου, που αποκαλύπτει μερικά από τα χαρίσματα του συγγραφέα στην καλύτερη τους μορφή, καθώς και τα εξοργιστικά ελαττώματά του» (1983: 273). Ο κριτικός στέκεται στις ιδιαιτερότητες της γραφής του Μίλερ, και κυρίως στον τρόπο με τον οποίο στο έργο του πραγματικότητα και μυθοπλασία συμβαδίζουν και συγχέονται. Και ο *Κολοσσός*, δεν ήταν εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα. Όπως αναφέρεται και στο άρθρο του Σαχίνη, «ο Μίλερ είναι ένας γεννημένος “παραμυθάς”, ένας πληθωρικός και αυθόρμητος αφηγητής» (30).

Ωστόσο, ο Νικολαρεΐζης, παροτρύνει του αναγνώστες του αγγλικού περιοδικού, να διαβάσουν το έργο του Μίλερ. Αναφέρει πως ο Κολοσσός είχε δημοσιευτεί στο Λονδίνο «σχεδόν ταυτόχρονα με το *Υπέγραψαν με την τιμή τους* του Τζέιμς Όλντριτζ, μυθιστόρημα συστηνόμενο από τον Σύλλογο του Βιβλίου, που κι αυτό κατά ένα τρόπο είναι φόρος τιμής προς την Ελλάδα από τον αγγλοσάξονα συγγραφέα». Η διαφορά αυτών των έργων είναι ότι ο Όλντριτζ είχε επισκεφτεί την Ελλάδα σε περίοδο νικών κατά του Άξονα, ενώ ο Μίλερ την επισκέφτηκε λίγο πριν τον πόλεμο και έτσι είδε ένα εντελώς διαφορετικό, αγωνιστικό πνεύμα. Αυτό το γεγονός εξηγεί, κατά τον Νικολαρεΐζη τη στενότερη επαφή του Μίλερ με τον ελληνικό λαό. Τονίζει, όμως, πως «ο Κολοσσός δεν είναι ταξιδιωτικό βιβλίο και δεν έχει τίποτε το κοινό με μυθιστόρημα» (1983: 274). Διατείνεται πως το έργο του Μίλερ για την Ελλάδα ήταν μια προσπάθεια να πείσει το αναγνωστικό κοινό του ότι το ταξίδι του στην χώρα αυτή ήταν μια αποκάλυψη για τον ίδιο τον Αμερικανό και πως αγάπησε την Ελλάδα πολύ περισσότερο από την πατρίδα του, περισσότερο ακόμα και από τη Γαλλία.

Ο Νικολαρεΐζης γράφει πως «ο Μίλερ συνύφανε τη μαγεία της Ελλάδας με πολλά πράγματα, άλλα ανάξια λόγου και άλλα μεγάλα και αθάνατα. Μιλάει για το φως της Ελλάδας – ένα από τα ασύλληπτα θέματα – και πετυχαίνει εκεί όπου άλλοι απέτυχαν» (1983: 275). Σχολιάζει το γεγονός ότι ο Μίλερ εντυπωσιάστηκε «από το ένα μέρος, το ειρηνικό τοπίο απαρτιζόμενο από ισόρροπα σχήματα, που επάνω το φως απλώνει θεία διαύγεια, και από το άλλο μέρος, το χαοτικό, άγριο τοπίο, που φέρνει στο νου σύγχυση» (1983: 275). Και συνεχίζει αναφέροντας ότι: «η αντίθεση αυτή αντικατοπτρίζεται στην ελληνική ψυχή» (1983: 275). Θεωρεί πως «είναι κρίμα ότι ο Μίλερ δεν επιχείρησε να γνωρίσει καλύτερα την λογοτεχνία, ειδικότερα την ποίηση της σύγχρονης Ελλάδας» (1983: 277).

Κλείνει την βιβλιοκρισία του με το γεγονός ότι το έργο του Μίλερ «αφήνει ανικανοποίητο τον αναγνώστη, που γνωρίζει καλά την Ελλάδα» (1983: 278). Αλλά συμπληρώνει ότι «ο Κολοσσός μπορεί να αποδειχθεί ένα προφητικό βιβλίο για την Ελλάδα – παρά τις ελλείψεις του, τις αντιφάσεις του, και το επιθετικό πνεύμα που επρυτάνευσε στη σύλληψη του» (1983: 278).

Συνολικά, ο Νικολαρεΐζης, επαινεί τον Μίλερ για το γεγονός ότι έγραψε ένα βιβλίο για την Ελλάδα που διαφέρει από τις συνηθισμένες ταξιδιωτικές αφηγήσεις, γεγονός που αποδίδει και στην ιστορική συγκυρία, ότι δηλαδή ο Μίλερ γνώρισε την Ελλάδα λίγο πριν τον πόλεμο, καθώς και στο γεγονός ότι ο Αμερικανός επικεντρώθηκε στους ανθρώπους και όχι

στα τοπία ή την ιστορία. Ωστόσο η επιφυλακτικότητα του Νικολαρεΐζη, είναι φανερή στο τέλος της βιβλιοκρισίας τους, όπου υπαινίσσεται ότι ο Μίλερ αλλοιώνει την εικόνα της Ελλάδας, όπως επίσης και ότι δεν κατανοεί παρά μόνο επιφανειακά την σύγχρονη ελληνική παραγωγή στις τέχνες και τα γράμματα.

Παρόμοιες απόψεις είχε διατυπώσει και ο ποιητής-φιλόσοφος Δημήτριος Καπετανάκης σε αδημοσίευτο σημείωμα του που σώζεται στο αρχείο του. Στα χρόνια του πολέμου, ο Καπετανάκης είναι εγκατεστημένος στην Αγγλία και διατηρεί αλληλογραφία με τον Γιώργο Σεφέρη, ο οποίος του συστήνει να διαβάσει τον *Κολοσσό*. Στο σημείωμα του Καπετανάκη που σώζεται διαβάζουμε:

«The book is misleading. The author does not know the Greeks well enough to write a whole book about them. He describes them as happy people who know how to enjoy life in peace with themselves while Greeks are the most dissatisfied, restless, innerly divided, desperate people of the world.

I found the descriptions of Greek nature so empty and boring that I had to skip many of them.

The author's vision of a beautiful world, called by him "Greece" does not seem very beautiful to me. Besides it has nothing to do with Greece as she really is.⁶»

[Μεταφράζουμε στα ελληνικά: «Το βιβλίο είναι παραπλανητικό. Ο συγγραφέας δεν γνωρίζει του Έλληνες αρκετά έτσι ώστε να γράψει ένα ολόκληρο βιβλίο για αυτούς. Τους περιγράφει ως χαρούμενους ανθρώπους που ξέρουν πως να απολαμβάνουν την ζωή τους γαλήνια με τον εαυτό τους, ενώ οι Έλληνες είναι οι πιο δυσαρεστημένοι, ανήσυχoi, εσωτερικά διχασμένοι, απελπισμένοι άνθρωποι του κόσμου. / Βρήκα τις περιγραφές της Ελληνικής φύσης τόσο άδειες και βαρετές που έπρεπε να προσπεράσω αρκετές από αυτές. / Η εικόνα του συγγραφέα για έναν όμορφο κόσμο, αποκαλούμενο από εκείνον «Ελλάδα», δεν μου φαίνεται τόσο όμορφο. Άλλωστε δεν έχει να κάνει καμία σχέση με την Ελλάδα όπως πραγματικά είναι».]

Όπως αναφερθήκαμε παραπάνω, τα προηγούμενα άρθρα, επαινούσαν το έργο του Μίλερ και παρότρυναν την ανάγνωση του, από το ελληνικό κοινό. Ωστόσο ο Νικολαρεΐζης και

⁶ Το χειρόγραφο που μου έστειλε μεταγραφμένο η Εμμανουέλα Καντζια, απόκειται στο αρχείο «Δημητρίου Καπετανάκη» στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, φάκελος 1, υποφάκελος 3.

ο Καπετανάκης είναι αυτοί που διατηρούν τις επιφυλάξεις τους για το έργο του Μίλερ. Και οι δύο επισημαίνουν ότι ο Αμερικανός πεζογράφος δεν γνωρίζει αρκετά τον ελληνικό πολιτισμό ή τους ίδιους τους Έλληνες και πως αλλοιώνει την εικόνα και τον χαρακτήρα της πραγματικής Ελλάδας και των Ελλήνων. Ο Καπετανάκης συγκεκριμένα περιέγραψε τους Έλληνες ως «δυσαρεστημένους» και «απελπισμένους» ανθρώπους. Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, είναι πως και οι δύο λόγιοι, κάνοντας τις κρίσεις τους για το έργο του Μίλερ, απευθύνονται περισσότερο στο ξένο κοινό και όχι στο ελληνικό.

Συμπεράσματα

Η γνωριμία του Μίλερ, μέσω του Ντάρελ, με Έλληνες διανοούμενους της γενιάς του Τριάντα είχε πολλαπλές συνέπειες. Από αυτή γεννήθηκε ένα έργο πρωτότυπο για τα μέχρι τότε δεδομένα. Ο Αμερικανός συγγραφέας αποφάσισε πως το έργο του δεν θα είναι απλά για το ταξίδι του στην Ελλάδα, αλλά για τους ανθρώπους της χώρας, δίνοντας μια νέα πνοή στην ταξιδιωτική λογοτεχνία για την Ελλάδα. Η ιδιοσυγκρασία του και η ιδιαίτερη κοσμοθέασή του, σε συνδυασμό με την κριτική του στάση απέναντι στον αμερικανικό πολιτισμό και γενικότερα τον πολιτισμό της Δύσης, συνέβαλαν στην αποφυγή από μέρους του οριενταλιστικών τάσεων και κυρίως του διπόλου πολιτισμός/βαρβαρότητα που συναντάμε σε δυτικούς περιηγητές του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού αιώνα, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ο συγγραφέας αποφεύγει τις εξιδανικεύσεις, τις κατασκευές ή τα μοτίβα του εξωτισμού και του ερωτισμού που συνδέονται με τον ξένο τόπο. Σίγουρα πάντως ο Μίλερ δεν εξιδανικεύει τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό αλλά στέκεται περισσότερο στο σύγχρονο πρόσωπο της Ελλάδας, αντιστρέφοντας μια κυρίαρχη τάση στη λογοτεχνία των περιηγητών. Ακόμα, ο Μίλερ στην Ελλάδα δεν επισκέφτηκε μόνο αξιοθέατα και μνημεία, αλλά σύναψε φιλίες που δεν περίμενε ο ίδιος να συνάψει, φιλίες που διατηρήθηκαν στη συνέχεια μέσω της αλληλογραφίας, καθώς ο πόλεμος στην αρχή και άλλες συγκυρίες στη συνέχεια απέκλεισαν την προοπτική της δια ζώσης επαφής.

Από την άλλη, για τους Έλληνες λογοτέχνες της γενιάς, και ιδίως για τον στενότερο κύκλο του περιοδικού των *Νέων Γραμμάτων*, η συνάντηση με τον Μίλερ στάθηκε ευκαιρία να αναπτύξουν την τάση εξωστρέφειας που είχαν ήδη εκδηλώσει, στο πλαίσιο του αιτήματος προβολής του νεοελληνικού πολιτισμού στον έξω κόσμο. Ο κύκλο του Σεφέρη υποδέχτηκε τον Κολοσσό επίσης θερμά. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι ο Μίλερ προετοίμασε το έδαφος, με τις αναφορές σε αυτό στα γράμματα του συνεχώς, τα χειρόγραφα που έστελνε στους Έλληνες φίλους του και, τελικά, τα αντίγραφα του έργου που απέστειλε επιζητώντας τις κρίσεις τους. Ο Κολοσσός, διαβάστηκε από τους κύκλους αυτούς των λογίων στο πρωτότυπο και στη γαλλική μετάφραση και επαινέθηκε. Η ελληνική μετάφραση που

ακολούθησε με καθυστέρηση κατέστησε το έργο προσβάσιμο και από το ευρύτερο ελληνόφωνο κοινό.

Ο Μίλερ, από την αρχή της συγγραφής του έργου του ανυπομονούσε να το δώσει στους Έλληνες φίλους του να το διαβάσουν και να μοιραστούν τις εντυπώσεις τους. Όταν αυτό εκδόθηκε, έστειλε αμέσως μερικά έντυπα έτσι ώστε να το διαβάσουν, περιμένοντας την κρίση των φίλων του. Οι Έλληνες λόγιοι διαβάζοντας το έργο του Μίλερ, το επαίνεσαν στα ημερολόγια, την επιστολογραφία και τα άρθρα τους, παροτρύνοντας το ευρύ κοινό να το διαβάσει και επισημαίνοντας την ανάγκη να μεταφραστεί στην ελληνική. Οι επιφυλάξεις που κρατούσαν ορισμένοι έχουν κι αυτές ενδιαφέρον. Στην περίπτωση της Άλκης Θρύλου μπορεί να φανερώνουν μια κάποια προκατάληψη ή εμπάθεια, όχι τόσο απέναντι στον Μίλερ όσο στον κύκλο των Ελλήνων «φίλων» του. Πιο ενδιαφέρουσες είναι οι περιπτώσεις του Νικολαρέϊζη και του Καπετανάκη, όπου η πρόσληψη του έργου του Μίλερ διαμεσολαβείται από τις δικές τους εμπειρίες στο εξωτερικό και οι κριτικές τους απευθύνονται πρωτίστως στο μη ελληνόφωνο κοινό. Οι δύο αυτοί στοχαστές μας υπενθυμίζουν ότι το έργο του Μίλερ μπορεί να αποτέλεσε τομή στην ταξιδιωτική λογοτεχνία δίνοντας έμφαση στο σύγχρονο πρόσωπο της Ελλάδας, παρέμεινε όμως κι αυτό μια κατασκευή που υπαγορεύτηκε από τις ιστορικές συγκυρίες και τις προσωπικές ανάγκες και αναζητήσεις του Αμερικανού συγγραφέα.

Βιβλιογραφία

Αρβανιτάκης, Δημήτρης (Επιμ). (2006). *Αλληλογραφία Γιώργου και Μαρώς Σεφέρη – Νάνη Παναγιωτόπουλου (1938-1963)*. Μουσείο Μπενάκη.

Δασκαλόπουλος, Δ. (Επιμ). (1990). Σεφέρης, Γιώργος & Τίμος Μαλάνος. *Αλληλογραφία (1935-1963)*. Ολκός.

Δασκαλόπουλος, Δ. (Επιμ). (2009). Σεφέρης, Γ. & Γιώργος Κατσίμπαλης. «Αγαπητέ μου Γιώργο» *Αλληλογραφία (1942-1970)*. Τόμος Β' (1946-1970). Ίκαρος.

Δημητρακόπουλος, Φ. (Επιμ). (1988) Σεφέρης, Γιώργος & Αντρέας Καραντώνης. *Αλληλογραφία 1931-1960*. Καστανιώτης.

Κολοκοτρώνη, Β & Μήτση, Ε. (Επιμ). (2007). *Στη Χώρα του Φεγγαριού: Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*. Αυγερινού, Σ. (Μτφρ). Δεύτερη Έκδοση. Εστία.

Κοπιδάκης, Μ. Ζ. (Επιμ). (1989). *Σεφέρης και Μαρώ Αλληλογραφία (1936-1940)*. Τόμος Α'. Βικέλαια Βιβλιοθήκη (Δήμος Ηρακλείου).

Κριτσέλη-Προβίδη, Ι (Επιμ). (1992). Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας – Χένρυ Μίλλερ. *Χρονικό Φιλίας (Αλληλογραφία)*. Καστανιώτης.

Νικολαρεΐζης, Δημήτρης. (1983). *Δοκίμια Κριτικής*. Πλέθρον.

Ο Κολοσσός του Μαρουσιού. Άρθρα. (1956). Τυπογραφείο Σεργιάδη.

Σατωβριάνδος. *Οδοιπορικόν εκ Παρισίων εις Ιεροσόλυμα και εξ Ιεροσολύμων εις Παρισίους*. Ροΐδης, Εμμανουήλ. (Μτφρ). (1860). Τυπογραφείο Αυγή.

Σεφέρης, Γιώργος. (1984) . *Μέρες Γ' (16 Απρίλη 1934 με 14 Δεκέμβρη 1940)*. Ίκαρος.

Σεφέρης, Γιώργος. (1977). *Μέρες Δ' (1 Γενάρη 1941 – 31 Δεκέμβρη 1944)*. Ίκαρος.

Ταμπλ, Φ. Ζ. (2004). *Henry Miller: Στον Τροπικό του Έρωτα και της Αναρχίας*. Δαμόφλη, Β. (Μτφρ). Ηλέκτρα.

Τζιόβας, Δ. (2020). *Ο Μύθος της Γενιάς του Τριάντα. Νεοτερικότητα, Ελληνικότητα και Πολιτισμική Ιδεολογία*. Αναθεωρημένη Έκδοση. Πόλις.

Τριανταφυλλόπουλος, Ν. Δ. (Επιμ). (1990). *Γράμματα Σεφέρη – Λορεντζάτου (1948-1968)*. Δόμος.

Φλωμπέρ, Γουσταύος. (χ.χ). *Το ταξίδι στην Ελλάδα. Δεκέμβριος 1850 – Ιανουάριος 1851*. Ζάννας, Π. Α. (Μτφρ). Ολκός.

Keeley, Edmund. (1999). *Αναπλάθοντας τον Παράδεισο (το Ελληνικό ταξίδι 1937-1947)*. Εξάντας.

Miller, Henry. (2011). *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού και οι πρώτες εντυπώσεις από την Ελλάδα*. Καρατζαφέρη, Ι. (Μτφρ). Μεταίχμιο.

Said, Edward W. (1996). *Οριενταλισμός*. Φ. Τερζάκης. (Μτφρ). Νεφέλη.

Thaniel, George. (χ.χ). *Seferis and Friends*. Edited: Ed Phinney. The Mercury Press.

Vitti, Mario. (1995). *Η «Γενιά του '30» Ιδεολογία και Μορφή*. Ερμής.

Διαδικτυακές Πηγές

The Henry Miller Memorial <<https://henrymiller.org>> (τελευταία επίσκεψη: 21.4.2024)

The Paris Review <<https://www.theparisreview.org/letters-essays/4571/an-exchange-of-letters-lawrence-durrell-henry-miller>> (τελευταία επίσκεψη: 21.4.2024)